

ACTION HUMAN
TION ZONOMA
N OAIN

De Waarheidscommissie Nederland

Artistiek Onderzoeksrapport 2024

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting	3
1. Introductie	7
1.1 Eerste Waarheidscommissie ooit in Nederland	7
1.2 De Waarheidscommissies van Action Zoo Humain	8
1.3 De Waarheidscommissie Nederland: onderzoeks- en creatie traject	9
1.4 De meervoudige artistieke waarheid	12
1.5 Leeswijzer	13
2. Deel I: Het verleden	14
2.1 Bij aanvang van de voorstelling	14
2.2 De wetenschappelijke waarheid	17
2.3 Onderzoekscomité 1	17
2.4 Archiefonderzoek	18
2.5 Reacties op het campagnebeeld van De Waarheidscommissie	22
2.6 Aanbevelingen	28
3. Deel II: Het heden	32
3.1 Beeld(ver)vorming vandaag de dag	32
3.2 Reacties jongeren uit de jongerencomités	35
3.3 Reactie historicus Piet Emmer	47
3.4 Herstelbetalingen	48
3.5 Getuigenis Fouad Mourigh	50
3.6 Publieksreacties	54

4. Deel III: De toekomst	55
4.1 Conclusies	55
4.2 Onderzoekscomité 3	56
4.3 Reacties van wethouder en burgemeester	57
4.4 Paspoorten	59
4.5 Reacties in de pers	61
4.6 Aanbevelingen	63
4.7 Pleidooi voor een Waarheids- en verzoeningscommissie	64
5. Kritisch zooïsme: een manifest	68
Dankwoord	70
Bijlage I Reportage NRC	74
Bijlage II Artikel De Gelderlander	84

Samenvatting

De Waarheidscommissie Nederland is een multidisciplinair en meerstemmig theaterproject dat in 2023 onderzoek deed naar de geschiedenis van de human zoos, de zogenaamde 'mensentuinen', in Nederland. Via theatervoorstellingen werd onderzocht of hedendaagse debatten omtrent migratie, discriminatie en racisme hun oorsprong kunnen kennen in de Nederlandse koloniale geschiedenis. Meer bepaald: in het exposeren van 'de exotische andere' als attractie in nagebouwde, 'authentieke' dorpen, de 'mensentuinen'.

Per stad waar de voorstelling speelde, stond een specifieke human zoo centraal: het Senegalees dorp van de Nenijto in Rotterdam in 1928, de Indische Tentoonstelling in Arnhem in 1928 en de tentoongestelde Surinamers en Indonesiërs in Amsterdam tijdens de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling in 1883.

Regisseur van de voorstelling en artistiek leider van het Vlaamse theatergezelschap Action Zoo Humain, Chokri Ben Chikha, organiseerde in 2013 zijn eerste *Waarheidscommissie* in Gent. Hij slaagde erin om vrijwel onbekend en onthutsend materiaal rond de erfenis van de mensentuin in België bloot te leggen en in vraag te stellen. Het gezelschap bouwde in de daaropvolgende jaren expertise op in het bij elkaar brengen van artistieke, wetenschappelijke en activistische inzichten. Ook in Kaapstad (2014), Antwerpen (2016), Mechelen (2017) en Brussel (2018) richtte Action Zoo Humain *Waarheidscommissies* op.

Meerstemmigheid

Ben Chikha was geïnspireerd door het format van de Waarheids- en Verzoeningscommissie uit Zuid-Afrika, omdat het een meerstemmig concept was. De Waarheids- en Verzoeningscommissie gaf ruimte aan daders en slachtoffers om te getuigen over het apartheidsregime. Het was bijvoorbeeld geen rechtbank waar de daders per definitie gestraft werden.

Meerstemmigheid was ook bij alle projectonderdelen van *De Waarheidscommissie Nederland* een belangrijk uitgangspunt. Zo werd in het vooronderzoek getracht met zoveel mogelijk verschillende kunstenaars, activisten, wetenschappers en beleidsmakers te spreken in onderzoekscomités en daarbuiten. In de onderzoekscomités stonden de volgende vragen centraal:

- **Onderzoekscomité 1:** *De tentoongestelde dorpen op wereltentoonstellingen en jaarmarkten, waren dit mensentuinen of was er sprake van een interculturele uitwisseling?*
- **Onderzoekscomité 2:** *Hoe ga je als kunstenaar om met beeld(ver)vorming? Hoe zet je stereotypen in binnen jouw artistieke praktijk?*
- **Onderzoekscomité 3:** *Waarom is het wel of niet gepast om in Nederland een waarheidscommissie op te richten en waar houd je rekening mee?*

SAMENVATTING

In Arnhem en Amsterdam werden ook twee ‘Staten Generaals’ georganiseerd. Dit waren bijeenkomsten waar bewoners uit de stad konden aansluiten om mee te denken over het project. In Amsterdam, Arnhem en Rotterdam werd bovendien een jongerentraject opgestart onder leiding van DEGASTEN. Tussen januari en juni 2023 bogen de jongeren zich over de vraag wat de geschiedenis van de human zoo in hun stad voor hen betekende. Ze rondden het traject af met een artistieke eindpresentatie in Theater Zuidplein.

De inhoud van de voorstelling werd grotendeels gebaseerd op de inzichten en gesprekken uit de onderzoekscomités en Staten Generaals. Om de meerstemmigheid verder te waarborgen werden verschillende waarheden in de voorstelling verwerkt. Naast een wetenschappelijke, subjectieve, verzoenende en historische waarheid, was er met name ruimte voor een artistieke waarheid. Die waarheid stimuleert creativiteit, verbeelding en visionair denken. Om de verschillende perspectieven van de diverse spelers op scherp te stellen, werd er bijvoorbeeld voor gekozen om bepaalde elementen uit hun persoonlijke verhalen uit te vergroten, weg te laten of te vervormen.

Het element van meerstemmigheid kwam ook terug in de keuze voor de verschillende samenwerkingspartners. Zo werkte Action Zoo Humain in elke stad samen met grotere en kleinere organisaties die zich in het centrum of juist in de periferie van de stad bevonden. Het project profiteerde bovendien van de verschillende expertises die bij de partners aanwezig waren.

Artistiek onderzoeksrapport

Net als in de rest van het project brengt dit artistiek rapport verschillende waarheden en perspectieven samen. En net als in de voorstelling worden vooral vragen gesteld waarbij de lezer wordt uitgenodigd om na afloop zelf antwoorden te formuleren. Het rapport is opgebouwd uit de delen verleden, heden en toekomst en volgt daarin de opbouw van de voorstelling.

Deel I: het verleden

Action Zoo Humain stelt vast dat informatie over de human zoos in Nederland versnipperd is opgeslagen en/of ontbreekt. Ook komt in dit deel de vraag aan bod wat je met koloniale beelden en archiefmateriaal mag doen. Kun je deze beelden bijvoorbeeld (her)gebruiken in een communicatiecampagne? Er wordt toegelicht hoe Action Zoo Humain tot de keuze van het campagnebeeld voor de voorstellingen kwam.

Deel II: het heden

In deel twee wordt de link tussen verleden en heden onderzocht. Drie van de jongeren die deelnamen aan het jongerentraject komen hierbij aan het woord. Indy Bentall, Imani Heijmans en Nelgina Khensani Chauke van Leeuwen vertellen hoe het was om zich te verdiepen in de geschiedenis van de human zoos en de doorwerking ervan vandaag de dag.

De reactie van historicus Piet Emmer stelt deze doorwerking vanuit historisch perspectief in vraag. Zijn email is daarom ook opgenomen in dit deel. Ter illustratie van deze verschillende standpunten worden vervolgens enkele scènes uit de voorstelling besproken zoals de kwestie over herstelbetalingen en de racistische fuik waar acteur Fouad Mourigh als getuige tegen in opstand komt.

Deel III: de toekomst

Deel drie buigt zich over een toekomstgerichte vraag: kan de commissie in de voorstelling inzichten aanreiken voor de toekomst? In dit deel komen fictie en realiteit samen. Arnhemse burgemeester Marcouch biedt zijn excuses aan voor de human zoo in zijn stad. Wethouder Achbar licht toe dat Rotterdam budgetten ter beschikking stelt om, indien er vraag naar is vanuit de gemeenschappen, aan deze geschiedenis aandacht te besteden.

De politieke, reële, dimensie van dit project wordt verder verdiept in de Call to Action. De Call to Action bestaat uit de vijf aanbevelingen waarover het publiek kon stemmen tijdens de voorstelling. Deze aanbevelingen waren:

1. Er moet in Nederland een **documentatiecentrum** opgericht worden waarin alle informatie beschikbaar wordt gesteld over volkerenshows en human zoos.
2. Invoering van een **landelijke regeling** voor de grafrechten van Molukse KNIL veteranen en het aanmerken van de Molukse wijken als cultureel erfgoed.
3. Het doen van **herstelbetalingen** aan de nazaten van de tentoongestelde mensen.
4. De **afschaffing** van het visumbeleid voor inwoners uit de voormalige koloniën en overzeese gebieden van Nederland.
5. Erkenning van de historische 'mensentuin' als immaterieel Nederlands erfgoed, waarmee het kan opgenomen worden in het curriculum van zowel het basis- als het secundair **onderwijs**.

SAMENVATTING

Verder schreef Kathleen Ferrier, oud CDA-politica en voorzitter van de Unesco commissie Nederland, al in 2020 een pleidooi voor de oprichting van een Waarheids- en Verzoeningscommissie ter verwerking van het koloniale- en slavernijverleden van Nederland. Met haar aanbeveling wordt het derde deel afgesloten.

Tot slot komt theatermaker Chokri Ben Chikha zelf aan het woord. In zijn manifest formuleert hij negen punten die betrekking hebben op het kritisch zooïsme: een artistieke uitingsvorm die stereotypen bevraagt, bestrijdt en in beweging zet. Enerzijds illustreert het manifest de visie en werkwijze van zijn gezelschap Action Zoo Humain. Anderzijds is het bedoeld als inspiratiebron voor iedereen die meerstemmigheid en interdisciplinariteit in zijn, haar, hun (artistieke) praktijk wil binnenbrengen.

1 Introductie

1.1 Eerste Waarheidscommissie ooit in Nederland

Naar aanleiding van de wereldwijde Black Lives Matter-protesten vatte cultuurhistoricus Nancy Jouwe treffend samen welke rol Nederland zou kunnen opnemen: *“We moeten collectief onderkennen dat racisme voortkomt uit de geschiedenis van kolonialisme. Nederland is ooit marktleider geweest in slavenhandel, mondiaal, dus Nederland zou nu marktleider in kritisch reflecteren moeten worden.”*¹

Ondertussen gaan er ook stemmen op, zoals die van historicus Piet Emmer, die vinden dat er soms ten onrechte gedaan wordt alsof het slavernijverleden de oorzaak is van alle racismeproblemen. Die tegenstelling was voor ons, Vlaams theatergezelschap Action Zoo Humain, de aanleiding om in samenwerking met Nederlandse culturele partners het multidisciplinaire en meerstemmige theaterproject *De Waarheidscommissie Nederland* te realiseren in 2023.

Via theatervoorstellingen onderzocht het project of hedendaagse debatten omtrent migratie, discriminatie en racisme hun oorsprong kunnen kennen in de Nederlandse koloniale geschiedenis. Meer bepaald: in het exposeren van ‘de exotische andere’ als attractie in nagebouwde, ‘authentieke’ dorpen, in de zogenaamde ‘mensentuinen’. Verpakt als vermaak rechtvaardigden deze mensentuinen de ontmenselijking van bevolkingsgroepen buiten Europa door hen te presenteren als ‘wild’, ‘primitief’ en ‘inferieur’. Onderhoudend en overgoten met een wetenschappelijk sausje werden met rassen tentoonstellingen en stereotype circusacts de koloniale ondernemingen in Nederlands-Indië en Suriname gelegitimeerd en gelijktijdig de 19e-eeuwse stereotypen in het collectieve bewustzijn ingeprent.

Het is opvallend dat er in Nederland nauwelijks onderzoek naar het bestaan van de mensentuinen is gedaan, terwijl men hier in België en Frankrijk veel verder in staat.² Voorafgaand aan de voorstellingen werd daarom een intensief onderzoekstraject opgestart. Op die manier faciliteerde *De Waarheidscommissie Nederland* een kunstpraktijk die door middel van onderzoekscomités, voorstellingen en een online platform nieuwe perspectieven ontwikkelde op het maatschappelijke vraagstuk hoe om te gaan met de erfenis van de human zoos in Nederland. Het onderzoek in combinatie met de voorstellingen heeft geleid tot dit artistiek onderzoeksrapport.

---

1 Jouwe, N. (cultuurhistoricus). (2020, 5 juni). Martin Sitalsing, Nancy Jouwe en Avinash Bhikie over ongemak in het racismemedebat. In TVBV(producten). Op1 [tv-uitzending]. Hilversum: BNNVARA.

2 Bancel, N., Blanchard, P., Boëtsch, G., Deroo, E. & Lemaire, S. (Reds.). (2004). Zoos humains. Au temps des exhibitions humaines. Parijs, Frankrijk: La Découverte/Poche.

De uiteindelijke theatervoorstelling *De Waarheidscommissie* verbeeldde niets minder dan een utopie: de mogelijkheid dat in Nederland een echte waarheidscommissie wordt opgericht om de pijnlijke slavernij- en koloniale geschiedenis bespreekbaar en verwerkbaar te maken.

1.2 De Waarheidscommissies van Action Zoo Humain

In 2013 richtte Action Zoo Humain in Gent een eerste Waarheidscommissie op. Deze voorstelling was gebaseerd op het format van de 'Truth and Reconciliation Commission' uit Zuid-Afrika. Het concept en format werden voor theater verder uitgewerkt door theatermakers Chokri en Zouzou Ben Chikha i.s.m hun gezelschap Action Zoo Humain, Universiteit Gent en middenveldorganisaties als Liga voor de Mensenrechten en Afrikaanse Unie (Belgische organisatie van Afrikaanse diaspora). Het doel was om via het format van een waarheidscommissie de machtsmechanismen met betrekking tot stereotypering, framing en in het bijzonder het fenomeen van de human zoo herkenbaar en zichtbaar te maken.

De focus van deze productie lag op de aanwezigheid van de mensentuin in België en hoe men vandaag de dag met die geschiedenis omgaat. In totaal realiseerde Action Zoo Humain met succes *Waarheidscommissies* in het Oud Justitiepaleis in Gent (2013), de Western Cape University in Kaapstad, Zuid-Afrika (2014), het Oud Gerechtsgebouw in Antwerpen (2016), de Raadszaal van Mechelen (2017) en de Belgische Senaat in Brussel (2018).³

In Nederland kwam de theaterproductie tot stand dankzij de samenwerking met onze co-producenten Theater Rotterdam, Muis & Stadstheater Arnhem, Internationaal Theater Amsterdam, DEGASTEN, de Brakke Grond en Vlaams-Nederlands huis voor cultuur en debat de Buren. Daarnaast werd het project gesteund door Bijlmer Parktheater, IMPACT, Theater Zuidplein, Theater a/d Rijn, NTGent en de Vlaamse overheid. Ook werden subsidies ontvangen van Fonds 21, Fonds Podiumkunsten, Fonds voor Cultuurparticipatie, Vriendenloterij Fonds en Fonds ZOZ.

De diversiteit aan partners bracht enerzijds aan het licht hoe verschillend er in de Nederlandse steden omgegaan wordt met onderbelicht koloniaal erfgoed en de doorwerking ervan in het heden. Anderzijds konden we dankzij de verschillende partners ook 'stadsoverschrijdend' werken en de Nederlandse koloniale geschiedenis van de human zoos in een nationale context plaatsen.

---

³ www.actionzoohumain.be/nl/productie/de-waarheidscommissie

1.3 De Waarheidscommissie Nederland: onderzoeks- en creatie traject

Januari - juni 2023: onderzoekscomités, archiefonderzoek en Staten Generaals

Omdat er nog veel onbekend was over de aanwezigheid van human zoos in Nederland is het project gestart met onderzoekscomités voor volwassenen en jongeren. De onderzoekscomités vonden plaats in Gent, Amsterdam en Rotterdam. Hiermee werd de kennis die in de steden leeft 'opgehaald'. Deelnemers aan de comités waren kunstenaars, politici, wetenschappers, activisten en lokale belanghebbenden. Ieder comité richtte zich op een specifieke onderzoeksvraag:

- **Onderzoekscomité 1**

Een vraag over het verleden: *De tentoongestelde dorpen op wereldtentoonstellingen en jaarmarkten, waren dit mensentuin(en) of was er sprake van een interculturele uitwisseling?*

- **Onderzoekscomité 2**

Een vraag over het heden: *Hoe ga je als kunstenaar om met beeld(ver)vorming? Hoe zet je stereotypen in binnen jouw artistieke praktijk?*

- **Onderzoekscomité 3**

Een vraag over de toekomst: *Waarom is het wel of niet gepast om in Nederland een waarheidscommissie op te richten en waar houdt je rekening mee?*

De coördinatie van de jongerencomités en de ontwikkeling van het educatiemateriaal was in handen van theatermakers Dorothy Blokland en Jamie Huisman van Theater DEGASTEN. In Arnhem stond maker Karlijn van Kruchten samen met educatief medewerker Rosalinde Hauwert in voor de begeleiding van de Arnhemse jongeren. In Rotterdam namen educatief medewerker Senna Pauli en maker Jasmine van Putten de jongerenbegeleiding voor hun rekening. De jongeren kwamen tussen januari en juni 2023 samen om onderzoek te doen naar de mensentuin(en) in hun stad. Er waren ook maaksessies voorzien. Ze sloten hun onderzoek af met artistieke presentaties op 2 juni'23 in Theater Zuidplein.⁴ Een deel van de jongeren wilde betrokken blijven en engageerde zich voor een tweede deel van het traject waarbij ze toewerkten naar de presentatie van dit artistiek onderzoeksrapport in Bijlmer Parktheater op 26 januari 2024.

---

⁴ www.dewaarheidscommissie.nl/educatie

Staten Generaal Arnhem, 18 april 2023

Staten Generaal Amsterdam, 29 juni 2023

Onderzoekscomité 3 - Rotterdam, 2 mei 2023

V.l.n.r Jongerenbegeleiders Senna Pauli, Dorothy Blokland, Jamie Huisman, Karlijn van Kruchten en Roos Hauwert

Jongeren Arnhem

Jongeren Amsterdam

Jongeren Arnhem

Jongeren Amsterdam

Jongeren Rotterdam met begeleider

Naast de onderzoekscomités voor volwassenen en jongeren, wilden we vanuit Action Zoo Humain ook in gesprek met de stad zelf. Wat leeft er in Arnhem, Amsterdam, Rotterdam als het aankomt op beeld(ver)vorming, hoe liggen de verhoudingen tussen inwoners met verschillende culturele achtergronden? Hiervoor organiseerden we de ‘Staten Generaal’, een mogelijkheid voor de theaterbezoekers om al vroeg in het proces kennis te maken met het onderzoek van de Waarheidscommissie en met ons mee te denken.

Afhankelijk van de suggesties en ideeën uit de onderzoekscomités en Staten Generaals werd de inhoud van de voorstelling *De Waarheidscommissie* aangepast naar de situatie per stad. Daarnaast werd een deel van het vooronderzoek via de website gecommuniceerd.

1.4 De meervoudige artistieke waarheid

De voorstelling *De Waarheidscommissie* is een verbeelding van een ‘what-if’ situatie: stel nu dat er in Nederland een Waarheidscommissie opgericht zou worden, wat is daar allemaal voor nodig? En ook, hoe konden we als makers de propagandamachine achter de human zoos en machtsmechanismen met betrekking tot stereotypering en framing in Nederland herkenbaar, zichtbaar en erfahrbaar maken?

Dit rapport haalt elementen aan die we tegenkwamen tijdens het onderzoeks- en creatieproces van *De Waarheidscommissie Nederland*. Meerstemmigheid en meerduidigheid staan hierbij centraal. Naast ons perspectief als theatermaker (Chokri Ben Chikha) en projectleider/dramaturg (Sietske de Vries) komen ook wetenschappers, kunstenaars, politici, jongeren, recensenten en toeschouwers aan het woord. Met het aanbieden van dit artistiek onderzoeksrapport aan lokale, regionale en nationale overheden hopen we onze bevindingen ook op institutioneel niveau te verankeren.

Vanuit Action Zoo Humain zijn we namelijk van mening dat kunstenaars een even essentiële als unieke bijdrage kunnen leveren aan maatschappelijke en beleidsmatige vraagstukken. De (multidisciplinaire) artistieke waarheid kan het onbespreekbare bespreekbaar maken. Naast een wetenschappelijke, verzoenende en historische waarheid, is er in onze waarheidscommissies ook ruimte voor een artistieke waarheid. Die waarheid stimuleert creativiteit, verbeelding en visionair denken. Door het samenbrengen van verschillende perspectieven zijn kunstenaars een onmisbare partner in het managen van de sociaal-maatschappelijke kloof die in de samenleving tot oplopende spanningen leidt.

1.5 Leeswijzer

De opbouw van het rapport is gebaseerd op de structuur van de voorstelling *De Waarheidscommissie*. Alhoewel de voorstelling een fictieve waarheidscommissie verbeeldt, is ze gebaseerd op de daadwerkelijke geschiedenis van de human zoos. De onderzoekscomités, Staten Generaals, archiefonderzoek en het jongerentraject hebben daarnaast voor een groot deel de opbouw en argumenten van scènes uit de voorstelling beïnvloed. Via de scènes uit de voorstelling wordt dieper ingegaan op onze werkwijze en de verschillende stemmen die we in het onderzoeks- en creatieproces tegenkwamen. Op die manier wordt afgewisseld tussen de fictieve wereld van de voorstelling en de maatschappelijke realiteit. Het doel is om de lezer daarbij aan te zetten tot denken en te activeren. De lezer wordt uitgenodigd om zelf antwoorden te formuleren op de vragen die dit rapport opwerpt.

In Deel I ligt de focus op het verleden. Wat zijn de resultaten van het archiefonderzoek naar de human zoos in Nederland? Hoe werden deze verwerkt in de voorstelling?

Vervolgens wordt de blik gericht op het heden: wat is de erfenis van de human zoos? In dit deel komen de jongeren van de jongerencomités, een kritische academische stem en de acteurs zelf en twee toeschouwers aan het woord.

Deel drie besteedt aandacht aan de toekomst: kunnen er aanbevelingen gedaan worden ten aanzien van de verwerking van de geschiedenis van de human zoo in Nederland? De reacties van wethouder Achbar uit Rotterdam en Arnhemse burgemeester Marcouch op de human zoos in hun stad komen aan bod. Het rapport bespreekt vervolgens de 'Call to Action' die bestaat uit de vijf aanbevelingen waarover het publiek kon stemmen tijdens de voorstelling. En waarom zou Nederland een Waarheids- en Verzoeningscommissie moeten oprichten zoals Kathleen Ferrier beschrijft? Met haar aanbeveling wordt deel drie afgerond. Hierop volgt een nawoord: een artistiek manifest van kritisch zooïst en theatermaker Chokri Ben Chikha.

2 DEEL I: HET VERLEDEN

2.1 Bij aanvang van de voorstelling

Het publiek komt binnen in een officieel ogende zaal: de Arminiuskerk in Rotterdam, de Statenzaal in Provinciehuis Arnhem of de Waalse Kerk in Amsterdam. De organisatoren van de avond Chokri Ben Chikha en Sietske de Vries heten iedereen welkom en vragen de toeschouwers op te staan als de commissieleden en voorzitter binnenkomen. Zij nemen plaats achter een tafel en zullen tijdens de voorstelling alle getuigenissen aanhoren. De voorzitter opent vervolgens de zitting van De Waarheidscommissie Nederland en vraagt iedereen om te gaan zitten. De voorstelling is begonnen.

In het eerste deel van de voorstelling is het belangrijk dat de toeschouwers het gevoel krijgen dat alles echt is. Allereerst draagt de locatie daaraan bij. Doordat er niet in een theaterzaal gespeeld wordt, lijkt alles direct minder fictief. Ten tweede is de voorzitter geen acteur of actrice. In de Nederlandse voorstellingen waren het afwisselend Mpho Tutu van Furth, priester, auteur en dochter van recent overleden aartsbisschop Desmond Tutu, en Kathleen Ferrier, oud CDA-politica en voorzitter van de Nederlandse Unesco Commissie die de voorzittersrol op zich namen. Ook de uitgebreide bespreking en discussie rond de geschiedenis van de human zoos in Nederland draagt in het eerste deel bij aan het realiteitsgehalte van de voorstelling.

Nadat de voorzitter de commissie heeft geopend en zichzelf heeft voorgesteld, stellen de andere commissieleden en hoofdgetuigen zich voor. Qua casting wilden we als makers een zo divers mogelijke groep samenbrengen, zowel in leeftijd, ervaring als culturele achtergrond. Dit om de meerstemmigheid van de voorstelling te waarborgen. De commissieleden en getuigen stellen zich als 'zichzelf' voor. Toch zijn ze niet zichzelf. Degenen die aan de voorstellingen meewerkten hebben zichzelf als het ware in scène gezet. Het was voor het publiek daardoor lastig te onderscheiden wie nu acteur was en wie niet. Hoe oprecht de dialogen, ruzies en vertwijfeling ook leken, in feite was bijna elke reactie gescript. Hieronder worden kort de commissieleden en getuigen voorgesteld zoals ze zichzelf voorstelden in de voorstelling.

De commissieleden

- **Iris Tjoa**, 29 jaar, cultureel antropoloog, van Nederlands-Indische afkomst, deed onderzoek naar Kampong Insulinde in Den Haag (1898)
- **Mareille Labohm**, 40 jaar, was actrice en is nu VVD-gemeenteraadslid Leidschen-dam-Voorburg
- **Anis de Jong**, 70 jaar, korporaal buiten dienst van de Nederlandse Luchtmacht, Nederlander van Molukse afkomst

Aansluitend op de introductie van de commissieleden, stelden de hoofdgetuigen zich voor.

De hoofdgetuigen komen de beenderen ophalen van hun overleden voorvader die gestorven is, terwijl hij deel uit maakte van het Surinaamse dorp dat tentoongesteld werd tijdens de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling in Amsterdam in 1883. Een deel van zijn stoffelijk overschot ligt opgebaard op een draagbaar die voor de commissietafel staat. In een ritueel voorafgaand aan het voorstellen van de getuigen worden de beenderen bedekt met de Surinaamse vlag.

De hoofdgetuigen

- **Tamar Niamut** (*in Rotterdam en Amsterdam*), student Geneeskunde met een passie voor muziek. Afstammeling van haar tentoongestelde overleden voorouder.
- **Moussa Ndiaye** (*in alle steden*), danser van Senegalese afkomst. Zijn voorouder werd tentoongesteld in het Senegalees dorp in Rotterdam tijdens de Nenijs in 1928.
- **Wensley Piqué** (*in Arnhem en Amsterdam*), performer en theatermaker. Afstammeling van zijn tentoongestelde overleden voorouder.
- **Nienke Nasserian** (*in Arnhem*), student Geneeskunde met een passie voor muziek. Haar vader was hoofd van de Masai stam in Kenia en ze maakte van dichtbij mee hoe deze stam zichzelf moest tentoonstellen aan Westerse toeristen.

Om de verschillende perspectieven van de diverse spelers op scherp te stellen kozen we ervoor bepaalde elementen uit hun persoonlijke verhalen uit te vergroten, weg te laten of te vervormen. Zo woont Mareille Labohm al een tijd in Gent en is ze nooit gemeenteraadslid geweest, maar nog altijd werkzaam als actrice. Anis de Jong diende drie jaar in de Nederlandse luchtmacht, maar begon daarna met theatermaken en richtte samen met Rein Sohilaït theatergezelschap DeltaDua op.

Tamar Niamut en Nienke Nasserian zijn bijvoorbeeld beiden werkzaam in de operawereld. Zij stellen zichzelf voor als geneeskundestudent zodat de toeschouwers verrast worden als zij tijdens de solo van danseres Chantal Loïal de sopraanpartij van de muziek zingen.

Verder zaten er twee getuigen tussen het publiek. Acteur Fouad Mourigh laat pas in het tweede deel van de voorstelling echt van zich horen. Danser en performer Izah Hankammer zal in de voorstelling een aantal keer in het Duits en Filipijns reageren op wat er gaande is. Het personage dat Izah speelt, komt vaak verward over. We vonden het als makers belangrijk om ook die stem in de commissie aan bod te laten komen, omdat ook mensen die je niet kunt begrijpen of verstaan ruimte zouden moeten krijgen om een getuigenis af te leggen.

DEEL I. HET VERLEDEN

Commissie: Iris Tjoa, Mpho Tutu van Furth (voorzitter), Mareille Labohm en Anis de Jong

Wetenschapshistoricus Bert Sliggers

Getuigen Moussa Ndiaye en Tamar Niamut

Commissie: Iris Tjoa, Kathleen Ferrier (voorzitter) en Mareille Labohm

Getuige Tamar Niamut bedekt de beenderen met de Surinaamse vlag

Getuigenis Nienke Nasserian

Nadat de commissieleden en hoofdgetuigen zichzelf hebben voorgesteld, krijgt wetenschapshistoricus Bert Sliggers het woord.

Hij introduceert de geschiedenis van de human zoos aan de hand van archiefbeelden en filmpjes. Per stad stond een specifieke human zoo centraal, namelijk het Senegalees dorp in Rotterdam uit 1928, de Indische Tentoonstelling in Arnhem in 1928 en de tentoongestelde Surinamers en Indonesiërs in Amsterdam tijdens de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling in 1883.

2.2 De wetenschappelijke waarheid

Voor het eerste deel van de voorstelling was het noodzakelijk dat er archiefonderzoek naar de human zoos in Nederland gedaan zou worden. Hoeveel human zoos vonden er plaats in Nederland? Wie werden er tentoongesteld en op welke manier? Waar vind je informatie over die tentoonstellingen? Is de term human zoo, of ‘mensentuin’ of ‘menselijke dierentuin’ in Nederland bekend?

Voor de voorstellingen in België deden we voor deze vragen beroep op historici prof. dr. Zana Etambala (KULeuven, Africa Museum), prof. dr. Karel Arnaut (KULeuven), prof. dr. Henk De Smaele (UAntwerpen) en theaterwetenschapper dr. Evelien Jonckheere (UGent). In Nederland zochten we onder andere contact met prof. dr. Marieke Bloembergen die het boek *De koloniale verbeelding. Nederland en Indië op de wereldtentoonstellingen (1883-1931)* in 2006 uitbracht.⁵

Ook hadden we, ver voor de start van de voorstellingen, al contact met Bert Sliggers. Hij was jarenlang conservator bij het Teylers museum en van zijn hand verscheen in 2009 het boek *De exotische mens tentoongesteld*. Sliggers maakte voor de uitgave een overzicht van human zoos op basis van zijn eigen (archief)onderzoek.⁶

2.3 Onderzoekscomité 1

Op 19 januari 2023 organiseerden we ook ons eerste onderzoekscomité waarin we dieper ingingen op de vraag welke human zoos in Nederland waren geweest. Naast Bert Sliggers namen kinderboekenschrijver Arend van Dam en masterstudent Iris Tjoa deel aan het comité. Arend van Dam schreef het boek *De reis van Syntax Bosselman* en gebruikte de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling als achtergrond om over de slavernijgeschiedenis van Nederland te vertellen.⁷

⁵ Bloembergen, M. (2002). *De koloniale verbeelding. Nederland en Indië op de wereldtentoonstellingen (1883-1931)*. Amsterdam, Nederland: Wereldbibliotheek.

⁶ Sliggers, Bert. (2009). *De Exotische Mens: Andere Culturen Als Amusement*. Tielt, België: Lannoo.

⁷ Dam, Arend van (2018). *De reis van Syntax Bosselman. Verhalen over de slavernij*. Amsterdam, Nederland: Van Holkema & Warendorf.

Iris Tjoa rondde in 2023 haar onderzoeksmaster Peace, Trauma and Religion af aan de faculteit Theologie en religiestudies van de VU. Voor haar thesis deed ze onderzoek naar Kampong Insulinde, een dorp gebouwd naar Indisch voorbeeld dat tijdens de Nationale Vrouwententoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 bewoond werd door zevenendertig Javanen ter vermaak van de bezoekers.⁸

Na het onderzoekscomité bleken er meer vragen dan antwoorden te zijn. Buiten het gedocumenteerde overlijden van de tentoongestelde Arowak indiaan in Amsterdam in 1883, was het bijvoorbeeld onduidelijk hoeveel vertoonde mensen er precies zijn overleden tijdens andere human zoos in Nederland. Ook de omstandigheden waarin mensen tentoongesteld werden, bleven vaag. Van de Surinamers in Amsterdam is bekend dat zij in barakken werden ondergebracht, maar gold dit bijvoorbeeld ook voor de Senegalezen tentoongesteld in Rotterdam? Het werd verder duidelijk dat archiefmateriaal rond de human zoos zeer verspreid is in Nederland.

2.4 Archiefonderzoek

Naast haar eigen onderzoek naar Kampong Insulinde, heeft Iris Tjoa aansluitend op het onderzoekscomité ook in het Amsterdamse en Rotterdamse Stadsarchief en het Gelders Archief gezocht naar informatie over de drie human zoos die in deze steden hadden plaatsgevonden. Opvallend, maar niet verrassend, was dat de stem van de tentoongestelden vaak ontbrak.

Ook probeerde ze in het Nationaal Archief in Den Haag te achterhalen wie er precies tentoongesteld was. De passagierslijsten van boten die vertrokken uit Nederlands-Indië waren hier soms bruikbaar voor. Vanuit onze eigen artistieke praktijk waren we gewend om het woord 'human zoo', of 'mensentuin' te gebruiken als we zochten naar informatie. Al snel bleek dat deze termen in Nederland niet of nauwelijks in de archieven gebruikt worden. Ook was het ingewikkeld om vast te stellen wie nu precies deze human zoos in Nederland organiseerde en wie er al dan niet verantwoordelijk was voor de werk- en leefomstandigheden van de tentoongestelde mensen. Zo konden we niet achterhalen hoeveel de tentoongestelde mensen precies ontvingen voor hun werk en of ze überhaupt betaald werden.

---

⁸ Tjoa, Iris. (2023). Kampong Insulinde. [Masterthesis, Vrije Universiteit Amsterdam]. https://www.researchgate.net/publication/372439709_Kampong_Insulinde

En wie waren bijvoorbeeld de tentoongestelde Indonesiërs uit het Javaanse dorp in Amsterdam in 1883? Uiteindelijk bleek van ieder een portret te zijn gemaakt dat in het Nederlandse Fotomuseum online was opgeslagen onder de term 'mensenshow'. Ook een van de jongeren, Nelgina, die meewerkte aan de jongerencomités in Arnhem merkte het volgende op over de toegankelijkheid van de archieven (filmpje te bekijken op onze website)⁹:

“We stappen niet zo snel naar archieven toe. Heel bot gezegd: het is oud, het is moeilijk, ze vragen wat je er precies komt doen en voor wie je dit komt doen. Het is hele moeilijke taal en ze staan ook niet zo snel open voor modernisatie van archieven.”

Bert Sliggers en Iris Tjoa waren beiden bereid om deel te nemen aan de voorstellingen van *De Waarheidscommissie*. Als commissielid stelde Iris een aantal van Bert's aannames in vraag. Op die manier konden we de obstakels rond het archiefonderzoek van de human zoos in Nederland overbrengen aan het publiek. Dit leidde bijvoorbeeld tot de discussie rond het ontbreken van de stem van de tentoongestelde mensen in de presentatie van Bert Sliggers.

---

⁹ www.dewaarheidscommissie.nl/arnhem/

Iris

Dat klinkt heel onschuldig, maar is het dat ook? Zijn feiten onschuldig? Bestaat er zoiets als wetenschappelijke neutraliteit? Hoe onschuldig is de wetenschap zolang het mensen tot object blijft maken? Worden mensen daarmee niet opnieuw achter een hek geplaatst? Reproduceert dat wat u feiten noemt, niet een wereldbeeld, waarin de stem van de tentoongestelde mensen ontbreekt?

Voorzitter

De heer Sliggers

Bert

Ik zou ook liever de stem van de tentoongestelde mensen laten horen, maar die ontbreekt grotendeels in het bronnenonderzoek. Het is toch voornamelijk de vaderlandse pers, die ons beeld van deze historie bepaalt.

Iris

Mevrouw de voorzitter, ik maak bezwaar. Er zijn wel degelijk getuigenissen. Ik heb interviews afgenomen, onder meer met Mavis Carrilho. Mevrouw de voorzitter, zou dat nu kunnen worden ingevoegd?

Voorzitter

Is dat beschikbaar?

Technicus

Moment

* Video: getuigenis Mavis Carrilho (tot 2'15)¹⁰ *

Bert

Ik zie hierin geen wetenschappelijk bewijs. Met alle respect voor de getuigenis van mevrouw Carrilho, wat ik hier zie is een emotionele getuigenis van een vrouw naast de uitvergroete foto van een verre voorouder. Ik weet trouwens precies waar die foto vandaan komt. Uit het boek 'Les Habitants de Suriname' van Roland Bonaparte.

---

10 Getuigenis Mavis Carrilho: www.vimeo.com/860106697

Iris

Het gaat me helemaal niet om het bewijs, het gaat me erom dat die mensen een stem moeten krijgen. Waarom wist u die stemmen uit?

Bert

Slachtofferschap is geen wetenschappelijk bronmateriaal.

Een andere getuigenis is die van de Surinaamse familie Frijmersum, die ook gevormd werd door de Koloniale Wereldtentoonstelling in Amsterdam in 1883. Stadsarchief Amsterdam maakte er een minidocumentaire over die deel uitmaakte van de tentoonstelling Famiri Familie.

Ook stelt Iris een vraag ten aanzien van de getoonde beelden die het verhaal van Bert Sliggers illustreren:

Iris

Als ik even iets mag opmerken, geachte voorzitter. Waarom moeten dit soort extreem gewelddadige beelden alsmaar gereproduceerd blijven worden? Moeten we niet veel preciezer omgaan met de mensen, die destijds zijn tentoongesteld en iedereen die er door geraakt kan worden? Kwetsende passages leiden tot onnodige hertraumatisering van de aanwezige getuigen.

Mareille

Mevrouw de voorzitter, bent u het met haar eens? Hebben de getuigen hier last van?

Deze discussie, die in de voorstelling meer tijd in beslag nam, is geïnspireerd op de gesprekken die we voerden naar aanleiding van onze keuze voor het campagnebeeld van de voorstelling.

Commissielid Iris Tjoa reageert op Bert Sliggers

2.5 Reacties op het campagnebeeld van De Waarheidscommissie

Deze foto behoort tot de collectie van het Wereldmuseum in Amsterdam en kwamen we tegen tijdens ons archiefonderzoek.¹¹

Het is een groepsportret van inheemse Surinaamse mannen, vrouwen en kinderen met ronselaar William Mackintosh op de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling in 1883 in Amsterdam.

Voor maker Chokri Ben Chikha, en Action Zoo Humain, was deze foto een interessant campagnebeeld om verschillende redenen. De stilering van het beeld en de manier waarop iedereen afgebeeld is, roept namelijk vragen op bij de kijker. Wat is hier aan de hand? Wie is de man met de hoed? Wie zijn de mensen die afgebeeld zijn met speren, verentooien en 'exotische' kleding? Wat wil deze foto overbrengen? Is deze foto in 'de wildernis' genomen of is dit in scène gezet? Allemaal vragen die ook in onze voorstelling aan bod zouden komen en verder uitgediept zouden worden.

Voordat we het campagnebeeld in maart 2023 lanceerden gaf Richard Kofi, programmeur bij ITA, aan twijfels te hebben over het (her)gebruik van het beeld.

"Hartelijk dank voor het toesturen van de informatie over de Waarheidscommissie. Erg interessant dat deze fase van het project al zo ver gevorderd is. Ik heb wel vragen over het gebruik van deze foto.

¹¹ Collectie Nationaal Museum van Wereldculturen. Coll.no. RV-A2-3.

Allereerst, is het gebruik van deze foto besproken tijdens de onderzoekscommissie's en community meetings die jullie aan het organiseren zijn? En is er overleg geweest met een conservator van het Nationaal Museum van Wereldculturen? Ik ben benieuwd naar jullie overwegingen om dit koloniale beeld te (her)gebruiken en de afgebeelde mensen opnieuw publiekelijk tentoon te stellen in dienst van een campagne. Ik vind dit een gewelddadig besluit en heb echt wat meer tekst en uitleg nodig om dit met zelfvertrouwen met mijn collega's, directie en publiek te kunnen delen.

En als ik het me goed herinner is de man met de bolhoed één van degene die de mensen geronseld heeft om mee te gaan naar Nederland en deel te nemen aan de Koloniale Handels- en Uitvoertentoonstelling. Dat is een super interessant gegeven, maar wat zeggen we over zijn rol door dit beeld te gebruiken? Hij is dubbelbloed, duidelijk middenklasse en medeplichtig aan de schade die deze geschiedenis mensen heeft toegebracht. Wat zeggen we over zijn verhouding tot de inheemse mensen? Hoe verhouden wij ons tot hem? Kunnen jullie me hierover bijpraten zodat ik goed kan doorgeven aan mijn collega's welke overwegingen hebben meegespeeld.”

Naar aanleiding van deze vragen hebben we met onze communicatiemedewerkers overlegd of we nog iets aan het beeld konden veranderen. Misschien zouden we Mackintosh een balkje voor zijn gezicht kunnen geven, zodat hij meer als misdadiger in beeld zou komen. Misschien konden we door de tekst beter te positioneren de tentoongestelde Surinamers minder zichtbaar laten zijn. Uiteindelijk kozen we ervoor om de gezichten van de tentoongestelde Surinamers te blurren.

Bij de daaropvolgende onderzoekscomités en Staten Generaals stelden we de vraag ook aan de deelnemers: wat denken jullie van dit beeld? Wat roept het bij je op? Mogen we dit beeld wel of niet (her)gebruiken om De Waarheidscommissie Nederland onder de aandacht te brengen? Tijdens de Staten Generaal in Amsterdam, 29 juni 2023, liepen de meningen sterk uiteen. Op onze website vind je korte filmpjes waarin de deelnemers hun standpunt verduidelijken.¹²

In het tweede onderzoekscomité op 8 maart 2023 stond deze vraag centraal. Met theatermakers Wensley Piqué, Djuwa Mroivili, Arkadi Zaidés, theaterwetenschappers Sruti Bala en Laura Cull, artistiek leider van DEGASTEN Rutger Esajas, dramaturg Florian Hellwig en directeur Bijlmer Parktheater Jolanda Spoel, ging het namelijk naast de vraag over de link tussen heden en verleden ook over de vraag wie je publiek is. Voor wie maak je een voorstelling die onderzoekt hoe het stereotype denken van vroeger vandaag de dag nog doorwerkt?

---

¹² www.dewaarheidscommissie.nl/amsterdam/

Hoe houden we als theatermakers rekening met de gevoeligheden van verschillende gemeenschappen als het gaat over koloniaal onrecht?

De vraag rond het re-enacten van een pijnlijk koloniaal verleden komt ook in het eerste deel van de voorstelling aan bod. Danseres Chantal Loïal maakte in 2013 een choreografie *On t'appelle Vénus* als ode aan Saartje Baartman. In *De Waarheidscommissie* brengt ze een deel van deze dans als haar getuigenis. Journalist Marijn Lems die het maakproces van de voorstelling volgde schreef er het volgende over:

“In de dans van Loïal is zowel de uitbuiting van Baartman vervat als een poging om haar autonomie terug te geven: de expliciet seksuele bewegingen in het begin maken langzaam plaats voor Afrikaanse dansfrases, ritmischer, meer in zichzelf gekeerd, niet meer bezig met het verleiden van het publiek.”

13

Getuigenis Chantal Loïal

13 www.nrc.nl/nieuws/2023/09/27/de-waarheidscommissie-op-zoek-naar-de-sporen-van-de-nederlandse-mensentuin-a4175560

Na afloop van Chantal's getuigenis ontstaat de volgende discussie tussen de commissieleden Iris Tjoa en Mareille Labohm.

Iris

Om eerlijk te zijn voel ik vooral ongemak. Ik dank mevrouw Loïal voor haar inspanningen. Maar waarom applaudisseren jullie? Voor jezelf? Is het nodig dat we dit kwetsbare verleden op deze manier blijven naspelen? Zij laat zich en publiek vernederen en dat als zwarte vrouw. Geef haar een stem, zodat ze kan zeggen wat ze vindt van haar eigen geschiedenis en van de mensen die haar zitten aan te staren...

Een kritiekloze herhaling van de mensentuin en van de verhoudingen die we hier nu juist ter discussie willen stellen.

Mareille

Voorzitter.

Voorzitter

Mevrouw Labohm

Mareille

Wat mevrouw Tjoa zegt is een belediging van onze artiest. Ik heb juist heel diep kunnen doorvoelen wat Saartje moet hebben meegemaakt. En dat komt dan even heel dichtbij. Ik heb zelf jarenlang als model gewerkt en ik was totaal ziek na elke fotoshoot. Overgeleverd zijn aan blikken die jou opeisen, ogen die van jou maken wat ze maar willen, terwijl je van binnen half dood gaat omdat je weet dat je niet voldoet. Uiteindelijk ben ik ook weggestuurd en waarom? Omdat mijn ogen niet precies gelijk stonden. Er wordt een soort perfectie van je verwacht die onmenselijk is, net zo onmenselijk als die mensentuin. Ik zag dat net ook bij Chantal, kwetsbaar en volkomen naakt en het raakte me diep.

Iris

Je bedoelt dat we naar een vrouw kijken die om ons te ontroeren haar lichaam en haar beschikbaarheid laat zien en ons tot voyeur maakt van een seksueel object

Mareille

Doe nou niet alsof we hier met z'n allen naar porno zitten te kijken.

Voorzitter

Mevrouw Labohm.

Mareille

Excuseer voorzitter, maar dit zegt dus meer iets over hoe mevrouw Tjoa naar vrouwen kijkt. Ik vind het juist knap dat Chantal met haar afwijkende maten dit voor ons doet, zou dat zelf niet durven. In de wereld waar ik heb gewerkt, word je afgerekend op elke microgram vet. Mevrouw Tjoa maakt van haar een slachtoffer. En waarom? Omdat je er tegenwoordig aandacht mee krijgt.

Er heerst een soort verheerlijking van slachtofferschap. Het levert erkenning op en aanzien en sommige mensen vestigen hun naam, puur en alleen omdat ze slachtoffer zijn van een of ander onrecht. Laten we van Chantal geen slachtoffer maken. Ik mag aannemen dat ze het vrijwillig doet en er fatsoenlijk voor wordt betaald. Dat is toch zo? Of doet ze het voor niks? Is het een hobby?

Waren sommige scènes in *De Waarheidscommissie* niet een vorm van trauma porn? Toonden we als makers de pijn van zwarte mensen ter vermaak van een overwegend witte publiek? Herhaalden we met bepaalde scènes, of er nu commentaar op gegeven werd of niet, wat er zich ten tijde van de human zoos ook had afgespeeld? Of zorgde de opbouw van de voorstelling, het continu switchen tussen verschillende standpunten en getuigenissen juist voor verwarring die de toeschouwers aanzetten tot een kritische reflectie op wat ze net gezien hadden?

Commissielid Mareille Labohm reageert op Iris Tjoa

Met het campagnebeeld gingen we nog een stap verder en ontwierpen we de volgende slogans in aanloop naar de voorstelling. Deze slogans werden vanaf september op social media gepost en via advertenties geboost bij ons doelpubliek.

Als makers wilden we de discussie rond het (her)gebruiken van koloniale beelden en het re-enacten van pijnlijke koloniale gebeurtenissen niet uit de weg gaan. Het doel was om met de voorstellingen en de communicatiecampagne vooral vragen op te roepen. Wat is waar en wat niet? Wat zie je en wat doet het met je?

2.6 Aanbevelingen

Naast het spel met fictie en realiteit, speelt publieksparticipatie ook een belangrijke rol in de voorstelling. De blik van de toeschouwer is niet neutraal of onschuldig. De locaties waar de voorstelling speelde waren goed verlicht zodat het publiek zich moeilijk kon 'verbergen' in het donker. Daarnaast werden de toeschouwers uitgenodigd om te stemmen over vijf aanbevelingen die tijdens de avond aan bod waren gekomen.

Stemming aanbevelingen publiek Amsterdam

Aanbeveling 1

Dankzij het archiefonderzoek van Iris Tjoa en het eerdere werk van Bert Sliggers konden we ons een beeld vormen van de geschiedenis van de human zoos in Nederland. Iris Tjoa stelde vast dat er nog nauwelijks academisch onderzoek naar de human zoos in Nederland beschikbaar is. Wij hopen dat hier in de komende jaren wel meer aandacht voor zal komen. De opvoeringen in Nederland van de Waarheidscommissie vormden voor dr. Evelien Jonckheere (Universiteit Antwerpen) aanleiding om bij het wetenschappelijk tijdschrift *De Moderne Tijd* een themanummer over human zoos in de Lage Landen uit te brengen in december 2024.

Het blijft echter knagen dat we op veel vragen nog geen antwoord hebben kunnen vinden. In de voorstelling geeft Bert Sliggers daarom de volgende aanbeveling mee aan de commissie.

Bert

Ik wil graag nog een aanbeveling doen. Er moet in Nederland een documentatiecentrum komen voor het verzamelen van al het materiaal op het gebied van volkerenshows en human zoos in Nederland. We hebben er al onderzoek naar gedaan, maar er is (te) veel ephemer drukwerk. Dat betekent dat het materiaal niet voor de eeuwigheid is gemaakt. Het is de hoogste tijd dat we alle bronnen samenbrengen in dit Nederlandse documentatiecentrum zodat onderzoekers, historici maar ook de nazaten van de tentoongestelde mensen daar onderzoek kunnen doen.

De voorzitter vraagt de toeschouwers vervolgens hun hand op te steken als ze voor de aanbeveling zijn. De organisatoren, Chokri en Sietske, tellen de stemmen en bevestigen of de aanbeveling al dan niet aangenomen is.

Reacties stadsarchieven Amsterdam en Rotterdam en Erfgoed Gelderland

De aanbeveling van Bert Sliggers met enkele aanvullende vragen hebben we ook voorgelegd aan de stadsarchieven in Amsterdam en Rotterdam en Erfgoed Gelderland, ondersteuningsbureau voor de Gelderse erfgoedsector.

Vragen

- Onder welke zoektermen wordt materiaal rond de tentoongestelde mensen in Amsterdam/Rotterdam/Arnhem opgeslagen? Is dat onder de naam van de tentoonstelling, de naam van de bevolkingsgroep die tentoon werd gesteld? Worden er termen gebruikt zoals 'tentoongestelde mensen', 'human zoo', 'mensenshow', ...
- Wordt er met andere stadsarchieven in Nederland informatie uitgewisseld over dit thema? Zo ja, op welke manier? Zo nee, waarom (nog) niet?

- Zijn er manieren om ‘stadsoverschrijdend’ informatie rond de tentoongestelde mensen in kaart te brengen, aan elkaar te linken?
- Welke instantie of organisatie in Nederland zou in staat kunnen zijn een overzichtstentoonstelling te organiseren? En/of informatie rond de tentoongestelde mensen in Nederland bij elkaar te brengen en/of bij elkaar te houden, verder in kaart te brengen?
- Bent u er wel/geen voorstander van om informatie rond de tentoongestelde mensen in Nederland bijeen te brengen al dan niet in een, apart hiervoor opgericht, documentatiecentrum?

Van de stadsarchieven ontvingen we (nog) geen reactie, maar van Else Gootjes, medewerker publiek & presentatie bij Erfgoed Gelderland, wel. We geven haar reactie mee ter overweging.

“Materiaal rond de tentoongestelde mensen in Arnhem wordt vaak opgeslagen onder ‘Indische Tentoonstelling’ of ‘Nationale Tentoonstelling Koloniale Nijverheid’. De zoektermen bij de tentoongestelde mensen zijn heel wisselend. Soms worden mensen niet genoemd, soms bij naam, vaak bij ‘wat ze doen’: zoals hoedenvlechter of beheerder Molukse zeetuin, gamelan speler etc.

Ik vermoed dat er met andere stadsarchieven in Nederland nog geen informatie uitgewisseld over dit thema, maar misschien wel in de toekomst. Een stad overschrijdende database met namen etc. aanleggen lijkt me mogelijk! Het KITLV of Wereldmusea zou misschien een overzichtstentoonstelling kunnen organiseren en/of informatie rond de tentoongestelde mensen in Nederland bij elkaar kunnen brengen? Ik zou het (red: documentatiecentrum) onder een bestaande organisatie brengen die hiervoor de verantwoordelijkheid draagt, anders is het op langere termijn denk ik niet in de lucht te houden. Overheid en andere instellingen moeten hiervoor verantwoordelijkheid nemen.”

Aanbeveling 2

Commissielid Anis de Jong vraagt zich na de eerste stemronde af of Bert Sliggers ook op de hoogte is van de Molukse Zeetuin die tentoongesteld werd tijdens de Indische Tentoonstelling Arnhem in 1928. Sliggers geeft aan dat er wegens tijdgebrek niet verder op ingegaan kan worden, maar Anis vult het feitelijk verhaal van Sliggers aan met zijn persoonlijke ervaring.

Anis

Die Molukse Zeetuin is niet de enige manier waarop wij zijn tentoongesteld. Toen mijn ouders in 1951 in Nederland aankwamen is hun keer op keer beloofd dat ze spoedig weer terug mochten en telkens werd dit uitgesteld. We zijn tientallen jaren apart gezet. Eerst in voormalige werk- en concentratiekampen. In totaal verwaarloosde houten barakken met stapelbedden, mensonterende hokken van 4 x 4 meter waar wij als gezin leefden met niet meer dan een peertje boven een ijzeren tafel en een gezamenlijk hurktoilet. Toen de gezamenlijke gaarkeuken na 5 jaar werd opgeheven, om het groepsgevoel te breken, toen nam het wantrouwen toe.

Commissielid Anis de Jong

Gingen we nog wel terug? In 1960 bleek dat niet mogelijk en werden er speciale wijken uit de grond gestampt. Terwijl het beleid in Nederland was om mensen met een migratieachtergrond zoveel mogelijk te verspreiden, werden de Molukkers steeds apart gezet. En zo werden we ook bekeken door de Hollanders die langs onze wijk fietsten en een glimp van ons probeerden op te vangen. We werden Ambonezen genoemd...*wil nog meer vertellen*

Anis sluit zijn reactie af met een aanbeveling.

Anis

Mevrouw de voorzitter, allereerst het aanmerken van de Molukse wijken als immaterieel erfgoed. De wijken kenmerken zich nu als eco-system waar de drie belangrijke pijlers saamhorigheid, naar elkaar omkijken en gastvrijheid naar de Nederlandse samenleving toe, centraal staan. In het verlengde daarvan zou er ook een landelijke regeling voor de grafrechten van de Molukse KNIL veteranen ingevoerd moeten worden.

Voorzitter

Ik stel voor dat we dit direct stemmen. Kan de aanbeveling ook op het scherm verschijnen?

Tegen publiek Bent u het eens met de aanbeveling? Dan mag u nu uw hand opsteken. *Geeft teken aan Sietske en Chokri dat ze stemmen moeten tellen*

3 Deel II: Het heden

3.1 Beeld(ver)vorming vandaag de dag

Na de tweede stemronde zit het eerste deel van de voorstelling erop. De commissieleden en voorzitter verlaten de zaal om te beraadslagen over deel I. Danser en getuige Moussa Ndiaye geeft tijdens deze ‘pauze’ een dansoptreden. Moussa’s dans is spectaculair. Hij oogst na afloop veel applaus.

Fouad Mourigh, die later zal getuigen, verwijt Moussa dat hij een sell-out is, “you sold your soul to the white men”. Fouad verwijt ook het publiek dat zij niet doorhebben dat Moussa niets heeft aan hun applaus.

Fouad

En jullie, allemaal welwillende mensen, mooi gekleed zogenaamd zeer begaan met het onderwerp stelletje schapen. jullie zien het niet he, jullie hebben het gewoon niet door.

Denk je dat hij iets heeft aan die klapjes van jullie.

Nou ik zou je zeggen helemaal NIKS!

Op dit punt komt Izah Hankammer er tussen. Zij is een afgewezen getuige van Filipijnse afkomst. Ze spreekt Filipijns en Duits door elkaar en lijkt niet goed door te hebben wat er gaande is. Ze komt verward en tegelijkertijd heel helder over.

De pauze is nu echt voorbij. De commissieleden en voorzitter komen weer binnen en de voorzitter vraagt Izah te gaan zitten en opent het tweede deel van de zitting met de volgende vragen.

Voorzitter

Wat is de erfenis van de human zoo? Wat is de weerslag van het toenmalige perspectief op de huidige samenleving? Zijn er hedendaagse vormen waarin het cultureel erfgoed van de human zoo op de een of andere manier nog voelbaar zijn?

Tijdens ons vooronderzoek bleek al snel dat de meningen over de doorwerking van het verleden van de human zoos in het heden verdeeld zijn. Het Africa Museum uit het Belgische Tervuren vermeldt bijvoorbeeld dat “het tentoonstellen van mensen als dieren deel uitmaakte van een ware massacultuur die heeft bijgedragen aan het racisme dat vandaag nog steeds in de westerse samenlevingen voortleeft”.¹⁴ Commissielid Mareille Labohm stelt vanuit haar gespeelde perspectief als VVD-gemeenteraadslid enkele kritische vragen over hoe we naar de geschiedenis van de human zoos kunnen kijken.

¹⁴ www.africamuseum.be/nl/discover/history_articles/the_human_zoo_of_tervuren_1897

DEEL II. HET HEDEN

Getuigenis Moussa Ndiaye

Getuige Fouad Mourigh spreekt onverwacht het publiek aan

Afgewezen getuige Izah Hankammer

Mareille

Ik weet niet wat deze dame bedoeld, maar ik heb zelf jarenlang als model gewerkt en ik kan jullie allemaal verzekeren, dat ik weet wat het is om aangestaard, geseksualiseerd en vernederd te worden. De reclamewereld is veel erger dan die mensentuin, wat dat aangaat.

Voorzitter

U hebt uw punt gemaakt mevrouw Labohm.

Mareille

Ik wil het toch nog even afmaken, want wat ik eigenlijk wilde zeggen is dat wij nu gewend zijn aan 170 nationaliteiten in de grote steden, maar toen de mensen voor het eerst iemand van kleur zagen... *je moet dat in de tijdsgeschiedenis zien...* dat moet indrukwekkend zijn geweest. En ook verwarrend en dat je dan denkt: hoe kan het dat je ook zulke mensen hebt? Zijn dat wel mensen? Het is misschien kinderlijk om af te gaan op het uiterlijk, maar dat doen mensen nu eenmaal. Kun je ze dat kwalijk nemen? "Naïef blijven is (soms) meer dan je denkt een bewijs van kracht" Dat is een citaat van... ik weet het even niet meer.

De vraag naar de link tussen heden en verleden is ook voorgelegd aan de jongeren van de jongerencomités. Drie van hen hebben op papier gezet hoe zij hierover denken. Daarnaast hebben we de reactie van prof. dr. Piet Emmer opgenomen in dit deel. Na deze reflecties op heden en verleden, wordt teruggekeerd naar de voorstelling zelf. Hoe staan de personages ten aanzien van herstelbetalingen en beeld(ver)vorming van bijvoorbeeld de Marokkaanse gemeenschap?

3.2 Reacties jongeren uit de jongerencomités

VERHALEN ONDER GESTOLEN GROND

Door: Indy Bentall

Het koloniale verleden van Nederland is voor velen een abstract idee uit de vorige eeuw, maar voor mij is het altijd dicht bij huis geweest. Ik ben vanwege mijn Indische familieboom opgevoed met een persoonlijk verband met het onderwerp. Het Jongerencomité van De Waarheidscommissie heeft mij de kans gegeven om voor het eerst mijn belangstelling voor het koloniale verleden van Nederland te verbinden met kunst. Zo heb ik kunnen ervaren hoe het is om mijn etnische identiteit verder te samenvoegen met mijn artistieke praktijk.

Mijn naam is Indy en ik zit in mijn tweede jaar van de uitvoerende dansopleiding op ArtEZ. Dans is mijn meest bekende vorm van artistieke expressie, maar ik heb interesse in vrijwel alle kunstvormen. Mijn passie ligt bij kunst in het algemeen.

In onze repetities hebben we, naast het maken van een theaterstuk, vooral veel kennis opgedaan met elkaar. Naar mijn mening is dit een zeer belangrijk aspect van kunst maken: onderzoek doen. Uitvoerende kunst is immers veel meer dan alleen het optreden zelf. Het proces erachter doet ertoe. De verhalen van de makers en artiesten doen ertoe, zowel als het verhaal dat ze proberen over te dragen.

Zo hebben wij, het Jongerencomité Arnhem, veel onderzoek gedaan naar Saartjie Baartman. Saartjie was een Zuid-Afrikaanse vrouw die de laatste vijf jaar van haar leven heeft geleden als attractie in een mensentoonstelling. Haar verhaal raakte mij op veel verschillende manieren. Hoe haar autonomie werd afgenomen, hoe ze werd behandeld, hoe witte Europeanen naar haar keken. Maar één onderdeel van haar verhaal is mij het meeste bijgebleven. Namelijk, de reis van haar lichaam na de dood. Hoe ze werd ontleed, hoe haar schaamlippen en hersenen vervolgens in vocht werden bewaard en samen met haar geraamte opnieuw tentoongesteld werden. Pas jaren later, in 2002, werd ze fatsoenlijk begraven in haar geboorteland. Veel te laat, maar beter laat dan nooit. Haar verhaal begraven onder gestolen grond. Ik geloof persoonlijk niet in het hiernamaals, maar ik geloof wel dat ieder mens het recht heeft om na de dood rust te vinden in hun moederland.

De relatie tussen grond en mens is in het westen koud en karig. Grond is enkel iets wat winst opbrengt, iets waar je misbruik van mag maken voor jouw eigenbelang. Kolonisatie en slavernij beroven inheemse volkeren van hun verbinding met de aarde waarop ze geboren zijn. Deze wordt afgepakt, verwoest en gekapitaliseerd. Een land is pas waardevol als de witte Europeaan er voet aan de grond heeft gezet, als de rijkdom en het leven van de grond is vertaald naar de schematische lijnen van een landkaart. Ratio staat boven gevoel, en de mensen op deze aarde louter grondstoffen die ingezet kunnen worden om bij te dragen aan het kapitaal.

In het heden zijn er veel jongvolwassenen zoals ik: jongeren met een gemixte etnische achtergrond die in feite een product zijn van vestigingskolonialisme. Een consequentie van oorlogsmisdaden, een gevolg van gestolen grond. Ik vraag me vaak af hoe het zou voelen om een echt thuisland te hebben. Om een pure verbintenis te hebben met mijn inheemse cultuur, onaangetaast door wit imperialisme. Helaas zal ik hier nooit werkelijk achter komen. Ik voel hierover soms woede, verdriet en een soort spijt waar ik geen controle over heb. Spijt voor hoe de geschiedenis is verlopen. Verdriet over de verloren cultuur. En woede over de huidige gang van zaken, hoe de verantwoordelijke macht weer dezelfde fouten blijft maken. Misschien is mijn persoonlijke connectie met Saartjie Baartman best ver te zoeken, maar Saartjie representeert een bredere ervaring. Verhalen van onrecht, onttering, en ontmenselijking. Vernedering en misbruik, in grote en kleine vormen. Verhalen die we zullen moeten blijven vertellen, ook als men het niet wil horen. Zeker als men het niet wil horen.

Het is mij onlangs ook steeds duidelijker geworden dat kunst inherent politiek is. Ik zal het nog een keer herhalen: kunst is inherent politiek. De verhalen die je als kunstenaar kiest om te vertellen, en de manier waarop, zijn politieke overwegingen. Het platform dat deze kunst wel of niet krijgt, is een politiek vraagstuk. Het heeft allemaal invloed op de politieke cultuur in onze samenleving. Kunst laat ons zien wat we belangrijk vinden waar we het als mensen over willen hebben. Of waar we het juist niet over willen hebben. Zo heeft de voorstelling van De Waarheidscommissie mij ook verder laten denken over hoe het mainstream publiek reageert op provocerend theater.

Hoe de samenleving reageert op verschillende manieren van verhalen vertellen. Wanneer is trauma een luisterend oor waard? Welke stereotypen schuilen achter dit oordeel? Hoe kunnen we deze duistere, pijnlijke verhalen belichten? Dit zijn de vragen die bij mij opkwamen toen ik het script van De Waarheidscommissie las. Vragen die ook invloed hebben gehad en invloed zullen blijven hebben op mijn eigen artistieke expressie.

Ik geloof nog steeds in de meerwaarde van mooi geformuleerde zinnen, maar kunst mag ook rauw zijn. Ik ben groot voorstander van niet-elitaire kunst. Ongemakkelijke kunst die het publiek niet altijd bevalt. De bestaande en vrij abstracte maatstaven van "goede" en "slechte" kunst in de kunstindustrie, zijn vaak gebaseerd op onzinnige, schadelijke vooroordelen. Het wordt eens tijd dat we deze stereotypen blootleggen, en ruimte geven aan meerdere vormen van artistieke expressie. Expressie met urgentie. Expressie die niet altijd tijd heeft voor dure woorden, die geen zin heeft in lange, zinloze zinnen.

Deel uitmaken van het Jongerencomité Arnhem heeft mij geholpen verder vorm te geven aan mijn artistieke behoeftes. Hoe ik mijn stem kan gebruiken, en wat ik met mijn stem wil vertellen. Deze persoonlijke ontwikkelingen hebben veel te maken met grote verhalen. Grote verhalen raken kleine dingen in mensen. Een beetje zoals kunst dat doet.

VEROUDERDE OGEN

Door: Imani Heijmans

Het Europese publiek werd gelokt om de nooit getoonde wonderen der naturen te aanschouwen –

Is het niet prachtig om een wonder der naturen te zijn
Speciaal, interessant
Fresh off the boat
Nog een boat
Nog net niet ziek
De geur van mijn moedertaal nog op mijn tong
Maar jij zal nooit dichtbij genoeg komen om het echt te ruiken

Wonderen met wantrouwende blikken –

Want er staan hekken tussens ons in

A glass capsule distorting our humanness on both sides

A slow common suffocation

A taxidermic preparation

Observer and observed mirroring

De eerste afbeelding die ik ooit heb gezien van human zoos is een foto van een groep surinamers met hun kinderen. Een foto van mensen die mijn familie hadden kunnen zijn.

Ik trof dit beeld voor het eerst in een Zoom college in 2021. We zouden het die dag hebben over de transitie periode tussen de afschaffing van de transatlantische slavernij en het op gang komen van de “positieve” economische gevolgen van de industriële revolutie in Europa. Zonder waarschuwing staarde ik opeens via mijn kleine tablet scherm naar het gezicht van een bruine vrouw. Zij, gefotografeerd in het midden van deze gewelddadige compositie. Haar ogen leken door mij heen te staren, gevuld met complexe emoties. Vernedering, verdriet en woede klommen bij mij de schouders in, ik zag hetzelfde in haar ogen. Ik sloot die van mij. Deze foto is op mijn retina gegraveerd. Op de foto staat een groep vrouwen volledig gekleed in koto's en anisa's centraal. Koto's zoals mijn overgroot oma die droeg. Koto's met zulke sterke kleuren en patronen dat zij het grijs van de foto doorbraken.

Dit moment werd ingevroren en meegenomen door een Franse fotograaf in Amsterdam op de koloniale wereldtentoonstelling in 1883.

Ik sloot mijn ogen omdat ik haar niet wilde aanstaren door de ogen van die Franse fotograaf. Ogen die haar niet als mens zagen. Ik sloot mijn ogen omdat ik het niet aan kon om de witte gezichten van mijn klasgenoten te zien terwijl ze naar haar keken. Mijn professor zei, “De foto’s zijn wat schokkend en kunnen stress opleveren.” Een wit Engels meisje zei, “Professor, these are really hard images to look at but it is important that we do, isn’t it?”

Ik werd boos, heel boos. Deed de camera uit, stond op en liep even een rondje in mijn kleine dorm. In mij speelde een sarcastische monoloog: “Het leven is voor haar gewoon zo ongelooflijk moeilijk, wat een zwaar, zwaar leven zeg, hoe doordringend, hoe schokkend.” Ik was boos, bedenk ik me nu, omdat mijn witte klasgenoten en professor over de foto spraken alsof het een afgesloten punt in de geschiedenis was, een verschrikkelijk moment maar een afgesloten moment. Een natuurlijk punt in de progressie tot nu.

But this view is simply incorrect. The human zoos perpetuated and legitimized systematic racist and white supremacist beliefs that still taint the way we see each other today. It is important to challenge this way of seeing. The fairs offered “scientists” the space to research, deeply observe, the body of the people displayed. It was a place where phrenologists and anthropologists participated in knowledge creation that maintained the idea that the “other” was lesser than. This was one of the links in the chain of the naturalization of racist thought.

Niets is ooit neutraal of daadwerkelijk objectief. Hoe wij naar elkaar kijken dus ook niet. Wij hebben reusachtige culturele archieven die in iedere interactie een rol spelen. Deze ideeën zijn levende fragmenten van de ideeën waar wij mee zijn opgegroeid.

In between our urges to eat dinner around 18:00 and knowing that the US has an army. They are dewdrops of white supremacy that enter our beings sneaking in through the fog of the world. Rooting like barbed finch hooks. We have built systems to protect us from the pain of wrenching these hooks out.

Maar zoals wij weten, ‘zachte heelmeesters maken stinkende wonden’. Aftercare is belangrijk maar eerst moeten we amputeren.

Bekeken worden → creëerde bekeken voelen → creëerde onveiligheid → double-consciousness → altijd over jezelf nadenken door de ogen van een ander—gewoon zijn is luxe.

In mijn werk bij de waarheidscommissie heb ik in mijn onderzoek gefocust op twee aspecten: rage and the gaze. Het onderzoek kwam uit woede. Ik gaf mijzelf het recht om daar geen gebloemde taal te gebruiken en om geen rekening te houden met het comfort van de toeschouwer. Het punt was om hun ongemak op te zoeken en het opwekken van een schuldgevoel is een leuke bonus.

Because as much as love is an important motivator for understanding, understanding is not all we need. To break years of engrained misconception and subconscious racist stereotyping, we must feel deeply that they are indeed wrong. As Jean-Paul Sartre states in his introduction to Fanon's *The Wretched of the Earth* "shame" as Marx said "is a revolutionary sentiment."

De toeschouwers worden geforceerd om de speler te observeren maar ze worden tegelijkertijd ook aangekeken door de speler en hun mede publiek. De vraag is dan: hoe kijk jij? Ben je je bewust van de assumpties die je maakt over de ander en waar deze vandaan komen? Hoe verhoud jij je tegenover het zien? Zie jij de ander als volledig mens? En wat betekent dat, "volledig mens"?

Als zwart persoon levende in Nederland, moet ik mijn boosheid en soms ook mijn vreugde monitoren. Ik moet me 'beschaafd' voordoen. Maar beschaafdheid is een dubbele standaard die zorgt voor afstand, afstand zodat de ander niet volledig als mens behandeld hoeft te worden. Een goede connectie en true equity komt vanuit het begrip dat de ander ook gewoon mag bestaan en dat er altijd iets kan zijn dat jij niet kan zien, en dat mysterie een essentieel aspect van mens zijn is. Dat we daar niet bang voor zijn, dat wij het niet ontleden maar het gewoon moeten laten zijn.

Tot nieuw zien

Praten en vertellen over de human zoos en hun complexe nabestaanden geeft inzicht in de samenstelling van onze huidige samenleving.

De omgekeerde spiegelglas zonnebril die onze samenleving opzet om zijn werkelijkheid te negeren wordt hopelijk afgeschud. Theater gives us agency in our own (re)presentation. Want wat wij in essentie gedaan hebben is het aan gekeken worden een andere vorm geven. Ieder mens zal de spelers en verhalen wel anders opvatten maar het punt, in mijn opvatting, is dat het jou anders leert kijken. Naar de ander, naar jezelf, naar de geschiedenis en de toekomst.

I state with my whole chest: our way of seeing must change and the material world will have to reflect that. Herstelbetalingen zijn essentieel.

Works Cited

- Du Bois, W.E.B. *The Souls of Black Folk*. New York, Barnes & Noble Classics, 1903.
- Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth*. Cape Town, Kwela Books, 1961.
- Sliggers, Bert. *De Exotische Mens Als Amusement*, 2009.

KUN JE HET ZIEN?

Door: Nelgina Khensani Chauke van Leeuwen

“At this crucial time in our lives, when everything is so desperate, when every day is a matter of survival, I don't think you can help but be involved.” – Nina Simone

In een wereld waarbij men kijkt met zijn ogen maar ziet met de geest zijn we stil. Mensen spreken zich uit over hun pijn en hun verdriet. Over hun trots, over hun genot en nog over veel meer...maar wat doen we ermee? Wat doen we met de beelden die we al heel vaak voorbij hebben zien komen maar zo weinig stem geven? Zodat ze worden vergeten of worden vervaagd en worden goed gepraat met onwetendheid als men er weer over spreekt, omdat het in zijn familie nog scherp op het netvlies staat gebrand en de gevoelens nog in leven worden gehouden door generatie trauma? Wat doen we met mensen zoals de waarheidscommissie, die de vervaagde beelden weer haarscherp proberen te krijgen en er dan toch een stem aan weten te geven?...kunnen we dit oplossen? Willen we dit oplossen en als we sorry zeggen, met **wat** zeggen we sorry?

Lieve lezer,

Mijn naam is Nelgina Khensani Chauke van Leeuwen. Veel namen met veel verhalen. Een naam met een lichaam en ogen en een geest die zich in verschillende werelden bevindt. Werelden die bestaan uit zwart,wit, oud geadopteerd, multiculturele denkwijze waaruit dan een over-bewustzijn is ontstaan. Sommige noemen het trauma respons, anderen noemen het een oude ziel met veel wijsheid voor de leeftijd. Het punt is: ik val op. Niet alleen door hoe ik eruit zie, maar door alle verhalen, zowel wetenschappelijk als emotioneel, die ik met mij meedraag. Of ik heb ze gekregen of ik heb ze zelf gemaakt door mijn leven te leven of..ik heb ervoor gekozen om bepaalde verhalen met mij mee te dragen. ‘Maar waarom zou je dan ervoor kiezen om een verhaal mee te dragen? Dan maak je het toch je eigen probleem?’ krijg ik dan vaak te horen. In mijn ogen hebben deze verhalen geen stem gekregen of is er nog niks mee gedaan waardoor er nog een grote groep mensen onder lijdt. Ik wil dan ook mijn stem eraan geven in de hoop dat het wel wordt gehoord. En zo niet dan wordt het overgedragen aan de volgende. Zolang de stem maar in leven blijft.

Kun je het horen? ...

Oke, stel je voor: je hebt last van een generatie trauma door mensen die je helemaal niet kent. Stel je voor: je wordt aan dat trauma herinnerd door mensen die je helemaal niet kent. Stel je voor dat je op straat loopt als 8-jarig meisje en je rent naar de schommels op de speelplaats. Daar zit een ander jochie dat ouder is dan jou (denk aan 10 jaar ongeveer). Je wacht...je wacht... je wacht...je besluit om aan hem te vragen of je ook op de schommel mag, al is het maar eventjes. Hij stopt en kijkt je aan en zegt: 'Schommels zijn niet voor lelijke zwarte apen zoals jij. Mijn vader zegt dat jullie terug moeten naar de dierentuin'. Ja, wat zeg je daarop? Ga je huilen? Ga je hem slaan? Je kan en mag niks doen, want dan voldoe je aan wat hij zegt (niet letterlijk maar aan de "Jullie soort zoekt altijd problemen" term) en zo krijgt hij en zijn vader en iedereen die zich thuis voelt om dat te zeggen tegen iemand die er anders uitziet dan hun gelijk. Dit was een waargebeurde situatie uit mijn jeugd. Je kan aan elk persoon van kleur vragen of ze zoiets hebben meegemaakt en ik durf te wedden dat je heel veel situaties krijgt, maar waarin de kern hetzelfde is. Ze zien er anders uit en daarop worden ze beoordeeld en geplaatst in een hokje van minderwaardigheid en negativiteit. Er is in deze situatie geen fysiek geweld gebruikt, maar toch worden mensen getraumatiseerd of wordt een generatie trauma gepersonaliseerd op de persoon die er eerder vrij weinig mee te maken had en dat nu op zich draagt.

Het racisme zit al sterk in het Nederlandse vocabulaire. Spreekwoorden zoals: 'Oost-Indisch doof' stamt af van de mensen tuinen. De Indiërs negeerden vaak de bezoekers waaruit deze uitspraak is ontstaan. Zo kun je heel makkelijk achterhalen in hoeveel woorden, zinnen enz. is ontstaan uit het onderdrukken van een ander. De vraag is dan bij mij lieve lezer: wie bepaalt in een conversatie welke woorden de meeste waarde hebben? En dan ook dichter bij de waarheid zitten als het gaat over een mening waar weinig tot geen kennis achter zit? Voorbeeld:

Ik had een gesprek met een nederlands meisje van 22 jaar. Ze gebruikte vaak het woord 'Kaolo'. Tijdens het gesprek besloot ik haar te onderbreken en uit te leggen dat kaolo een heel naar woord is in de Surinaamse cultuur en dat je dat woord niet zomaar kan gebruiken omdat het lekker bekt. Nors keek ze me aan en zei ze: 'Maar het betekent toch gewoon kontgat? Had ik een keer gehoord'. Ik legde haar uit dat het eigenlijk de lading had van: 'Ik wens je moeder de kanker in en verder'. Geschrokken bood ze haar excuses aan en vervolgde het gesprek. Vervolgens gebruikte het woord nog zo'n 7 keer in 10 zinnen (ja, ik heb het geteld). En zij was niet de enige, want ik weet dat je niet iedereen over een kam moet scheren, geloof me.

Ondanks dat ik, die dichterbij die cultuur zit, haar uitleg dat ze dat woord niet kan gebruiken in de huidige context, word ik zo aan de kant geschoven omdat zij de waarde van taal niet begrijpt. Ze heeft er niet vaak last van gehad en is zich er niet van bewust.

Ze wil zich er ook niet bewust van worden omdat de taal voor haar werkt. De taal onderdrukt haar niet, de taal geeft haar juist meer waarde.

En dat is een confronterend besef. Vooral als je beseft dat taal een van de belangrijkste regels was om tot slaaf gemaakten te dehumaniseren en nog zo sterk tot op de dag van vandaag terug te vinden is in ons huidige vocabulaire.

Kun je het nu beter zien? ...

Sociale media. Een nieuw museum waarin we opnieuw naar mensen kijken. En hier is nog steeds een human zoo gaande voor mensen van kleur. Wanneer er een persoon van kleur op tv komt of er is iets gaande waardoor een persoon van kleur een podium krijgt, dan hoef je niet ver te scrollen in de reacties of er zijn weer racistische opmerkingen te vinden. Er zijn opmerkingen waarbij mensen de held gaan spelen en ervoor opkomen. Er zijn mensen die het totaal negeren maar wel even iets willen zeggen met een emoji en er zijn mensen die reacties liken.

Iedereen is op sociale media betrokken. Dat heeft zo zijn voordelen en nadelen. Nu PVV de grootste partij is geworden, komen er langzaam maar massaal veel racistische en discriminerende opmerkingen en posts online. Deze gaan soms zo ver dat het mensen in hun leven buiten sociale media belemmert en onveilig maakt. Er zijn hier helaas genoeg voorbeelden van. Het punt is dat deze nieuwe vorm van museum eigenlijk in de kern weer teruggaat naar vroeger. Nee, sorry, laat mij het verbeteren. We zijn er nooit van weggeweest. In de oude human zoos was het gebruikelijk om mensen te dehumaniseren door hen te laten bekijken en te voeren als dieren. Ze werden hierheen gebracht na de afschaffing van slavernij. Als je een eigenaar was van een human zoo kon je zo meer geld en status te krijgen. Het is moeilijk om de namen van de eigenaren te achterhalen...maar ik kijk hen allemaal een voor een aan. Want door hun daden, hebben wij er confrontaties en generatie trauma aan overgehouden. Dan is de vraag: wat zou in mijn ogen een goede poging zijn om hier vanaf te komen naast een 'sorry'? Met wat zou de Nederlandse staat sorry kunnen zeggen in mijn ogen?

Kun je verder kijken dan wat je nu beter hebt kunnen zien? ...

Lieve Lezer,

Ik weet dat dit veel informatie is en misschien vind je het allemaal te zwaar en heb je zoiets: 'Maar ik hoef geen sorry te zeggen want ik heb dit niet gedaan toch?' of 'Ik voel me niet aangesproken, want ik heb vrienden van kleur en daar heb ik nog nooit problemen mee gehad!'. Bij deze: dit rapport is niet om je aan te vallen of de vinger naar jou of iemand anders te wijzen. Dit rapport is niet om jou op je plaats te zetten. Dit rapport is om je bewust te maken van wat er speelt en je een kans te geven om hier iets mee te doen zodat je de wereld een betere plek maakt voor iedereen. Dit rapport is een kans om jou kennis mee te geven en jou rust te geven wanneer je erop aan wordt gesproken dat je onbewust een racistische en/of decimerende opmerking maakt. Ten tweede, iedereen heeft tijd nodig. Dat klopt. Maar zolang je het een kans geeft, mag je tijd nemen in mijn ogen. Die betere toekomst... die betere wereld voor iedereen maken... hoe doe je dat als deze wereld alleen voor jou de betere plek is?

Dat is niet simpel en ja, je bent maar een gewoon mens misschien die een simpel leven leidt. En dat is helemaal prima. Zoals ik eerder vertelde zit het in kleine dingen. Zoals de taal, en het openstaan voor nieuwe kennis die jou ook aangaat. Stel iemand valt. En je wil helpen maar je hebt geen idee wat je zou kunnen doen, dan vraag je zo snel mogelijk hulp om je heen. Zo zie ik dit project. Leer vragen stellen. Leer een nieuw en veilig vocabulaire waarbij er ruimte is om onwetendheid er te mogen laten zijn. Het is belangrijk dat de partij die antwoordt niet meteen de vragende partij afstraft wanneer er een verkeerde woordkeuze wordt gemaakt. Wees open om wat je geleerd hebt, los te laten en te erkennen dat het niet de juiste kennis is. Wees open om de nieuwe kennis te her-leren en te erkennen dat de kennis die je had ergens wel klopte, maar dat het grotendeels vervaagd is geraakt om een reden. Durf jezelf de vraag te stellen: 'Waarom vind ik het zo moeilijk om geconfronteerd te worden met iets waar andere mensen pijn van hebben door mensen die op mij lijken of van mijn bloedlijn zijn?' En stel ook de vraag: 'Wanneer is iets persoonlijk?'

Voor de Nederlandse Staat is mijn vraag om de kennis en het onderzoek van de waarheidscommissie serieus te nemen en toe te voegen aan lespakketten op scholen. Dit omdat, met ons nieuwe museum van sociale media, we erachter komen hoeveel meer verhalen er zijn. Laat ons de juiste verhalen leren. En zet hier ook de juiste mensen op die bepalen over welke verhalen er worden verteld. Begrijp dat Nederland niet wit is. Begrijp dat Nederland niet zwart is. Nederland is Nederland omdat het van alles heeft waardoor we

samen naast elkaar moeten kunnen leven. En dat kan. Maar eerst moeten we erkennen dat we er allemaal zijn. En dat we soms de aandacht op de verkeerde mensen leggen. Durf te onderzoeken welke mensen echt kunnen luisteren, echt kunnen kijken en beide partijen begrijpen. Zowel de vrager als degene die antwoordt. En hoe die rollen mogen verschuiven zolang ze maar in balans zijn door middel van respect. Laat het woord onwetendheid niet een makkelijke vluchtroute zijn om niet de confrontatie aan te hoeven gaan. Want alles komt boven water, ook al zitten er leugens in de aarde. Laat mensen anders kijken naar de Staat. Want de volgende generatie is bereid om zich veel meer uit te spreken. Onderzoek dat en zoek daarin de kracht maar ook de balans tussen spreken en luisteren. Met wat spreek je en met wat luister je?

Lieve lezer,

Dit is voor nu het einde van mijn rapport. Durf te vragen, durf te herkennen, durf te erkennen. Want je bent dan vele stappen verder dan je zou denken. En daar zijn ik en het 8-jarige meisje je al zo dankbaar voor.

3.3 Reactie historicus Piet Emmer

8 juni 2023

Beste Sietske,

Dank voor de mail. Laat ik maar met de deur in huis vallen: over de koloniale tentoonstellingen in Europa in de 19de en 20ste eeuw weet ik bijna niets. Daar kan ik je niet mee helpen. Volgens mij zijn die tentoonstellingen gehouden (ver) na de afschaffing van de slaverij, dus slaven werden daar niet getoond.

Het lijkt voor de hand te liggen dat er na het midden van de negentiende eeuw behoefte bestond bij de nationale regeringen om de bevolking van de Europese moederlanden te informeren over het koloniale bezit, ook al omdat daar steeds meer belastinggeld naar toe ging. Daarvoor waren de koloniën iets voor een aantal scheepvaartondernemingen en tropische landbouwfirma's. Zonder film of tv was het vrijwel onmogelijk het moederlandse publiek duidelijk te maken wie er in de kolonie(s) woonden. Vandaar die tentoonstellingen.

Het lijkt me zeer de vraag of het beeld van de kolonies, dat die tentoonstellingen lieten zien, is blijven hangen. Na 1900 ontstonden er veel meer contacten met de koloniale wereld (stoomboten, vliegtuigen, telegraaf, telefoon) en gingen er veel meer Europeanen heen en weer.

En er kwamen ook steeds meer koloniale onderdanen naar het moederland om te werken en te studeren. Ik vermoed dat al die latere contacten het beperkte beeld van de koloniale tentoonstellingen hebben verdrongen.

Met vriendelijke groet,

Piet Emmer

3.4 Herstelbetalingen

Zoals Imani Heijmans hierboven aanhaalt, ziet zij herstelbetalingen als een gematerialiseerde vorm van onze veranderende manier van kijken. Ook in de voorstelling wordt deze discussie in alle hevigheid gevoerd. Moussa komt terug op de opmerking van Fouad dat hij een sell-out is. Hij doet dit dansoptreden juist om te kunnen overleven. Commissielid Iris haakt daar op in en stelt dat herstelbetalingen op hun plaats zijn. Ze legt uit hoe ze de achterstallige lonen van de tentoongestelde mensen uit de human zoos heeft omgerekend naar euro's. Commissielid Mareille Labohm is het hier totaal niet mee eens. Ze vindt dat het woord 'sorry' aan inflatie onderhevig is waardoor het niets meer betekent. De voorzitter grijpt tijdens deze discussie in en brengt aanbeveling drie ter stemming.

Mareille

Excuus mevrouw de voorzitter. Moet ik mijn spaargeld weggeven aan mensen die ik helemaal niet ken? Omdat onze voorouders met elkaar in de clinch lagen? Is dat rechtvaardig? Dan moet ik na afloop van deze zitting mevrouw de sopraan, en de heer Ndiaye zeker om hun bankrekening vragen.

Iris

Ja, waarom stuur je niet een tikkie? Zodra het over geld gaat krijgt Nederland een hysterische reactie.

Mareille

Het gaat toch ook altijd over geld? Maar waar komt dat geld dan terecht? Suriname is een bodemloos gat. Senegal ook trouwens. En daar hebben we dan niet zo'n band mee. Bovendien, als je de één iets geeft, komt de volgende en voor je het weet loopt het in de miljarden. En als je eenmaal gaat betalen, erken je dat het überhaupt heeft plaatsgevonden en beken je schuld. Dat is het domste wat je kunt doen. Bovendien is het aantal schanddadens uit het verleden zo oneindig groot dat er geen einde komt aan het aantal claims dat we dan tegemoet kunnen zien.

Voorzitter

Vanwege de verdeeldheid onder de commissieleden over dit thema, stel ik voor dat we hier over stemmen. Het gaat om de aanbeveling: **het doen van herstelbetalingen aan de nazaten van de tentoongestelde mensen**. Indien u voor bent, steekt u nu uw hand op. *Gebaar naar Chokri, Sietske om stemmen te tellen.*

Maar, geld is niet voor iedereen de oplossing. Getuige Wensley Piqué doet een andere aanbeveling in verband met het rechtzetten van koloniaal onrecht.

Wensley

De berekening van mevrouw Tjoa is helder. Mijn betovergrootvader is uitgebuit, maar ik hoef zijn achterstallige loon niet te ontvangen. Zijn leed is niet in geld uit te drukken. En ik zit ook niet te wachten op de erkenning van anderen of op eerherstel. Ik, Surinamer, ik doe dat op mijn eigen manier. Er is niemand die mij mijn eer als mens kan afnemen. Daarvoor ben ik zelf verantwoordelijk en ik ga dat ook niet bij anderen neerleggen. Niet alleen mijn kleur is een bron van trots, maar ook mijn geschiedenis en alles wat ik ben.

Voorzitter

En wat is precies uw aanbeveling meneer Piqué?

Wensley

Het ontbreekt aan gelijke rechten en daarom moeten er wetten worden aangepast. Als Surinamer is het bijna onmogelijk om een visum te krijgen om naar Nederland te komen. Terwijl ik als Nederlander geen visum nodig heb om naar mijn familie toe te gaan. Gelijke rechten voor alle mensen uit de voormalige koloniën en overzeese gebieden van Nederland. En dan beginnen we bij de visa.

Voorzitter

Er kan gestemd worden voor de volgende aanbeveling.

De afschaffing van het visumbeleid voor inwoners uit de voormalige koloniën en overzeese gebieden van Nederland.

Stemming aanbeveling

Getuige Wensley Piqué doet de nieuwe aanbeveling rond het visumbeleid in Nederland

3.5 Getuigenis Fouad Mourigh

Na deze stemming, is het woord aan getuige Fouad Mourigh. Hij heeft al die tijd tussen het publiek gezeten en komt nu naar voren om zijn verhaal te doen. Hij vertelt hoe hij door filmmaker Theo van Gogh gecast werd in de film Cool! waar hij als zestienjarige een 'kutmarrokaan' moest spelen. Fouad merkt op dat er sinds die film niet veel is veranderd en dat hij vandaag de dag nog altijd 'anders' bekeken wordt.

Fouad

Gewoon Marokkanen?

Ik ben in Nederland geboren
maar zo werd ik niet gezien
Ik was een Marokkaan
en dan ga je kijken hoe dat zit
waar kom ik vandaan
en dan kwam ik er achter
ik ben ook nog Berber en Riffijn

De meeste Marokkanen in Nederland en België komen uit de Rif
Enig idee hoe dat komt?

De Rif is een achtergesteld gebied
en dat is niet omdat we achterlijk zijn

Riffijnen zijn altijd opstandig geweest
Ook de laatste jaren voor de covid nog
massale demonstraties in Marokko
ook hier op straat

Aboutaleb probeerde dit tegen te houden, in Rotterdam
omdat ie bang was dat we black friday zouden verstoren
De belangen van de winkeliers staan altijd voorop

In de jaren 20 hadden we een Riffijnse republiek
Wie heeft zich daar ooit in verdiept?
Maak daar dan eens een film van
Duizenden Riffijnen werden toen verkracht en vermoord
Met de hulp van de Fransen en de Amerikanen
En dat ging maar zo door

Daarna werden we te werk gesteld als gast-arbeider in Europa
Hadden we veel keus? Nee!

Hoe welkom ben ik hier?
Minder Marokkanen
Dat is er in geramd
Wat denk je dat dat met ons doet?
Dat is de fuik

Sinds Theo is vermoord worden we alleen nog weggezet als tuig

Daarvoor had je Pim Fortuyn

En daarvoor 9/11 en die hele war on terrorshit

En dan Aboutaleb nog

Commissielid Mareille Labohm vraagt Fouad wat de link is tussen zijn getuigenis en de geschiedenis van de mensentuin. Ze verwijt hem dat hij alleen maar klaagt en geen bewijs heeft. Fouad ziet hierin het bewijs dat hij opnieuw in een racistische fuik is gelopen. Commissielid Anis de Jong probeert Fouad, die steeds kwader wordt, tot rust te brengen. Maar het gesprek loopt uit de hand. Uiteindelijk wordt Fouad zo kwaad dat hij de organisatie van de Waarheidscommissie, Chokri en Sietske, én het publiek én de getuigen én de commissieleden verwijt dat dit een “ een nepcommissie is, vol goede bedoelingen”. Hij vindt dat er enkel via het onderwijs iets verbeterd kan worden over de kennis van de geschiedenis van de human zoos.

Fouad

Ik heb maar één tip en dat is educatie

Vertel die verhalen op school,

laat die foto's zien en dan verandert er wat.

Hebben jullie daar een commissie voor nodig?

En een heleboel subsidie

en een paar excuusnegertjes

en excuus pinda's

En ik mag mee doen als excuus-Marokkaan

de mascotte van dit hele van Gogh festival

En die meneer Ben Chikha is de Tunesische van Gogh met zijn rastakapsel

Hij is de grote impresario van deze mensentuin

die net als Theo de boel komt opstoken met z'n modieuze kunst

Aan het einde van zijn tirade probeert Chokri Fouad uit de zaal te verwijderen. Fouad vertrekt uiteindelijk zelf. De commissieleden blijven verbijsterd achter. Net op het moment dat de voorzitter het echt niet meer weet, breekt Izah Hankammer opnieuw in met een tekst over de stilte en de liefde. Uit wanhoop vertrekken de voorzitter en commissieleden voor een moment van beraadslaging.

DEEL II. HET HEDEN

Commissielid Mareille Labohm reageert op getuige Fouad Mourigh

Commissielid Anis de Jong reageert op getuige Fouad Mourigh

Izah Hankammer breekt in met een tekst over de stilte en de liefde

Het tweede deel van de voorstelling drijft een aantal discussies op de spits. De spelers lijken zich steeds meer stereotype te gedragen. Het uitvergroten van hun eigen personage, zoals Mareille en Fouad doen, roept bij het publiek verbazing, verontwaardiging en verwarring op. Menen de spelers echt wat ze zeggen? Doordat Fouad ook de organisatoren Chokri Ben Chikha en Sietske de Vries aanvalt, wordt die verwarring versterkt. Is dit van tevoren afgesproken of is dit echt? In tijden van deep fake filmpjes die vertrekken van bestaande beelden die vervolgens bewerkt of gemanipuleerd worden via kunstmatige intelligentie, zijn dit interessante vragen. Wat maakt dat je iemands standpunt geloofwaardig en overtuigend vindt? Maakt het uit of dit een 'gescript' standpunt is of op het moment zelf door iemand verdedigd wordt? En wie bepaalt welke standpunten verwoord worden? Waren het de tekstschrijvers Erik Ward Geerlings en Sharona Maguette Diop, theatermaker Chokri Ben Chikha of de spelers zelf die hun teksten en standpunten hebben geschreven? En vallen deze standpunten samen met wie de spelers in het echte leven, buiten de voorstelling, zijn?

3.6 Publieksreacties

Ook in de publieksreacties kwamen deze vragen terug. Aanhakend bij het jongeren-traject speelden we voor middelbare scholen in Rotterdam en Arnhem een aparte voorstelling.

Bij de schoolvoorstelling op 3 oktober in Rotterdam, stelde een van de leerlingen de volgende vraag aan commissielid Mareille Labohm, die een rechtse, anti-woke stem vertegenwoordigt: *Vanuit uw perspectief, als u kijkt naar uw rol, wat vindt u er zelf van?*

Mareille Labohm

Ik vind het best moeilijk. Wat ik merk, we zijn nu een aantal weken aan het repeteren en dan leer je die tekst van buiten en dan moet je al die verschrikkelijke dingen scanderen... En dan is het heel heftig dat je voelt hoe dichtbij dat ligt. Mijn eigen standpunt is niet zo, ik leef niet zo en ik denk niet zo. Maar als iemand mij vraagt: Mareille, ga eens helemaal aan de rechterkant staan en als je je dan ook nog eens zou omringen met mensen die zo praten, nou, dan hoeft er maar dit te gebeuren (knipt met haar vingers) of je denken gaat zo worden. Daar ben ik heel erg van geschrokken eigenlijk, dat het maar een kleine stap is om racistisch te worden. Ik vind dat heel heftig om te voelen en ik hoop dat wat ik zeg ook een waarschuwing is, omdat dat echt maar een hele kleine stap is.

Na de matineevoorstelling op 1 november vroeg **Eerste Kamerlid Boris Dittrich** zich af hoe je gezamenlijk naar een goede toekomst kunt toe bewegen.

Ik zit in de Eerste Kamer en ik dacht: ik wil heel graag horen wat hieruit naar voren komt. Wat Kathleen Ferrier zegt: “de verschillende perspectieven horen”, omdat we met z’n allen leven in een samenleving met zoveel verschillende groepen, belangen en geschiedenissen. Maar toch moeten we samen doorgaan met z’n allen. En we krijgen natuurlijk in de Tweede en Eerste kamer allerlei debatten over het slavernij verleden en hoe we daar mee omgaan. Het geeft heel veel stof tot nadenken. Waar ik van geschrokken ben, is mijn eigen reactie, omdat een van de perspectieven waarvan ik altijd dacht daar heb ik helemaal niks mee, mij toch ook wel aansprak. En dat was het gemeenteraadslid (red: gespeeld door Mareille Labohm) dat op een gegeven moment zegt “ja maar waar eindigt dit, wat doen we hier mee?” Dat is toch eigenlijk ook wel een vraag die ik heb en die nog niet beantwoord is. Het is ook een perspectief dat, tussen al die andere perspectieven, een rol speelt in gezamenlijk naar een goede toekomst te gaan. Maar hoe je dat met elkaar verenigt? Het is me nog niet heel helder hoe dat nu moet gaan.

4 Deel III: De toekomst

4.1 Conclusies

In de stilte die volgt op het vertrek van Fouad Mourigh, de commissieleden en voorzitter, neemt Izah Hankammer het woord. Ze staat op en begint iedereen de hand te schudden. De voorzitter en commissieleden keren al snel terug. De voorzitter opent het derde deel van de voorstelling met de vraag wat deze commissie kan aanreiken voor de toekomst. Ook de vijfde aanbeveling, gebaseerd op Fouad's opmerking dat er in het onderwijs meer aandacht zou moeten komen voor de geschiedenis van de human zoos, wordt gestemd. Daarna herhaalt de voorzitter welke aanbevelingen die avond zijn aangenomen en welke zijn verworpen.

Net als in de voorstelling vormt dit derde rapportonderdeel de conclusie van ons artistiek onderzoek. We gaan dieper in op bevindingen uit het derde onderzoekscomité, reacties uit de politiek, de aanbevelingen die tijdens de voorstelling gestemd werden en het pleidooi van Kathleen Ferrier voor de oprichting van een Waarheids- en Verzoeningscommissie in Nederland.

Het beeld dat we in dit rapport hebben geschetst van ons onderzoeks- en creatieproces is overigens verre van compleet. Aan de gesprekken met de spelers over de invulling van hun rol zouden we bij wijze van spreken een apart rapport kunnen wijden. Ook zou het interessant geweest zijn om de onderzoekscomités en Staten Generaals volledig online te kunnen publiceren. Tegelijkertijd zou dat afbreuk doen aan de intieme en veilige setting die we probeerden te creëren tijdens deze bijeenkomsten. Het rapport besteedt verder weinig aandacht aan de samenwerking met de verschillende partners, terwijl die samenwerking ook beïnvloed heeft hoe de voorstelling ontvangen werd en welk publiek kwam kijken.

We hopen dat dit rapport inzichtelijk heeft gemaakt dat wij als kunstenaars er niet alleen zijn voor verstrooiing en vermaak, maar ook hoe we als artistieke experts verschillende perspectieven hebben samengebracht. Een deel van het voorwerk ter oprichting van een Waarheids- en Verzoeningscommissie hebben we gedaan. We hopen dat de politiek met onze inzichten of zelfs samen met ons verder aan de slag wil gaan. Racisme is een structureel probleem dat geworteld is in ons koloniaal verleden. Als je blijft doen, zoals je het altijd al gedaan hebt, zal je blijven tegenkomen wat je altijd al tegenkwam.

4.2 Onderzoekscomité 3

Om het gevoel van een echte waarheidscommissie zo goed mogelijk op te kunnen roepen gingen we in onderzoekscomité 3 in op de vraag: *Waarom is het wel of niet gepast om in Nederland een waarheidscommissie op te richten en waar houdt je rekening mee?*

In ons vooronderzoek bleek dat een van de dochters van Desmond Tutu, Mpho Tutu van Furth, woonachtig was in Nederland. Van dichtbij maakte ze het proces van de Waarheids- en Verzoeningscommissie in Zuid-Afrika mee. Vanuit die expertise introduceerde Mpho tijdens het onderzoekscomité het doel en verloop van de Waarheids- en Verzoeningscommissie in Zuid-Afrika. Vervolgens ging het gesprek over de Nederlandse situatie en droegen Ashley Chin (beleidsmaker bij Bij 1) vanuit politieke hoek, Carina Fernandes (artiest, activist) vanuit artistieke hoek en Sruti Bala (theaterwetenschapper) en Iris Tjoa vanuit wetenschappelijke hoek bij aan de discussie. Het gesprek vond plaats onder leiding van moderator Caterine Baeten.

Het gesprek ging onder andere over hoe de Rotterdamse gemeenteraad in samenstelling pas sinds de laatste verkiezingen een betere afspiegeling vormt van haar inwoners. De afstand tussen het college van wethouders en burgemeester en de inwoners lijkt groot. Hoe overbrugt een Waarheidscommissie die kloof? Kan die kloof wel overbrugd worden? Uiteindelijk is de keuze voor een Waarheidscommissie ook een politieke keuze. Is Rotterdam en/of Nederland bereid om via een Waarheids- en Verzoeningscommissie te kijken naar een pijnlijk verleden? Omdat we in de voorstelling ook willen kijken naar het heden stelden we de vraag of en op welke manier het thema vluchtelingen aan bod zou kunnen komen. Sruti Bala wees erop dat vluchtelingen, in plaats van zichtbaar tentoongesteld te worden zoals in de human zoos vroeger, eerder onzichtbaar zijn en door hekken buiten Europa worden gehouden. Het vergelijken van vluchtelingen met de tentoongestelde mensen van vroeger is moeilijk, maar er waren wel overeenkomsten die we mogelijk in de voorstelling zouden kunnen uitspelen. Tot slot wees Mpho erop dat de Waarheids- en Verzoeningscommissie in Zuid-Afrika geen rekening had gehouden met de vraag 'wat na de commissie'? Als uitdaging voor de commissie in Nederland benoemde ze het innemen van ruimte om 'agency' te claimen. Zodat de voorstelling niet enkel zou gaan over slachtofferschap.

4.3 Reacties van wethouder en burgemeester

Voor de vraag ‘wat na de commissie’, wilden we als makers graag met de politiek in gesprek. In de drie steden waar *De Waarheidscommissie* plaatsvond hebben we geprobeerd om de burgemeester of wethouder te spreken over de human zoo in hun stad. Rotterdamse wethouder Faouzi Achbar was bereid een reactie te geven. Ook burgemeester Ahmed Marcouch van Arnhem maakte een moment vrij om met ons in gesprek te gaan. In Amsterdam is het helaas niet gelukt om met de burgemeester of wethouder te spreken. De volledige reactie van de wethouder en burgemeester vindt u op onze website.

Faouzi Achbar, Rotterdam

Wethouder Welzijn, Samenleven, Sport en Digitale Inclusie

In de tijdgeest van toen, en daarmee is het niet goed te praten dat mensen tentoongesteld werden als attractie, als je dat nu zou moeten beoordelen is dat een hele gekke gedachte. En als je me zou vragen of we dat nu zouden toestaan, dan zou ik zeggen, absoluut niet. Als stadsbestuur zouden we dat niet willen toestaan. Wat wij juist van het koloniaal slavernij verleden programma willen is dat het vanuit de gemeenschap moet komen als het gaat om healing en verwerking van de doorwerking van het koloniaal slavernij verleden. Daar hebben wij ook budgetten voor, dat de gemeenschap komt met een suggestie en dat wij daar als gemeente vooral faciliterend en ondersteunend in moeten zijn.

Regisseur Chokri Ben Chikha en wethouder Faouzi Achbar

Ahmed Marcouch, Arnhem
Burgemeester

Ik vind slavernij een wezenlijk onderdeel bij het tentoonstellen van mensen (...). Het tentoonstellen van mensen, ik heb dat zelf ook meegemaakt. Hoe belachelijk de Islam en de Arabische cultuur werd gemaakt in filmpjes

Ik bied mijn excuses aan voor wat in de naam van mijn stad in die tijd of in welke tijd dan ook gebeurd is. Waarbij de overheid, de burgemeester er niet was om op te staan en te spreken tegen het onrecht en voor het recht te staan. Want trauma's en ellende gaat van generatie op generatie. Het houdt niet op in een bepaalde tijd, weten we ook van de Tweede Wereldoorlog, als je het zelf niet heel bewust hebt meegemaakt, heb je het wel meegeemaakt door de overleveringen in de opvoeding in de generaties daarna. En zo'n waarheidscommissie kan helpen. Want dat is waarom herdenken zo belangrijk is. Dat is waarom boeken schrijven zo belangrijk is. Dat is waarom theater en onderwijs belangrijk is, omdat het ons helpt om woorden te vinden om zoiets afgrijselijk te bespreken. Het een plek te geven in zoverre dat kan of in ieder geval er omgang mee te leren hebben. Tegelijkertijd te weten en te leren, want als we zeggen "dat nooit meer", daar zit de plicht van de actie in. (...) Het herdenken en de waarheid kennen brengt de plicht met zich mee om te doen.

Burgemeester Ahmed Marcouch

4.4 Paspoorten

De link tussen de situatie van vluchtelingen en de tentoongestelde mensen van vroeger, wordt in de epiloog van de voorstelling uitgespeeld.

Epiloog

Net op het moment dat de voorzitter de zitting wil sluiten, vraagt Moussa Ndiaye zijn paspoort terug aan organisator Chokri Ben Chikha. Chokri heeft het paspoort van Moussa bijgehouden om het hem terug te geven als hij op Schiphol het vliegtuig naar Dakar pakt. Op die manier is de organisatie zeker dat Moussa terugkeert en niet als illegaal in Nederland achterblijft. De discussie loopt uit de hand en Moussa vraagt of het publiek hier ook over kan stemmen.

Getuige Moussa Ndiaye vraagt het publiek te stemmen voor zijn paspoort

Chokri Ben Chikha krijgt documenten overhandigd van voorzitter Kathleen Ferrier

Chokri geeft documenten aan Moussa

Moussa

He has my passport. Can I have my passport?

Voorzitter

Meneer Ben Chikha, wat is dit?

Chokri

Ja, wij hebben het paspoort van de heer Ndiaye. Hij krijgt het terug als hij op Schiphol is. Anders bestaat het gevaar dat hij in de illegaliteit belandt.

Moussa

I am not going back to Dakar. Give me my passport.

Chokri

Ziet u wel.

Moussa

Can we please vote.

Voorzitter

Ja, dat kan. We zijn nu toch aan het stemmen.

Wie vindt dat meneer Ndiaye nu het paspoort moet terugkrijgen met het risico dat hij in de illegaliteit verdwijnt, steekt zijn hand op.

De andere optie is conform het gebruik in ons land dat hij zijn paspoort terug krijgt op Schiphol zodat we zeker weten dat hij teruggaat.

Moussa krijgt het paspoort terug?

Chokri

Noteert de naam en adres van die mevrouw/meneer die hem onder zijn hoede gaat nemen

4.5 Reacties in de pers

Terugblikkend op de gehele voorstelling kun je je afvragen of een echte Waarheidscommissie in Nederland ook zou verlopen? Waar de ene recensent het blootleggen van de geschiedenis van de human zoos in de voorstelling bejubelt ziet de andere recensent de voorstelling vooral als een commentaar op het opzetten van commissies zelf. Ook de cultuurjagers van het programma KULT (Omroep Zwart) waren niet eensgezind in hun mening over de voorstelling. Ligt de waarheid zoals altijd in het midden?

Recensie Theaterkrant¹⁵

6 oktober 2023

Onthutsende getuigenissen over ontmenselijking zijn cruciaal voor de verwerking van het verleden

Door: André Reder

“Als Nederland serieus wil werken aan het verwerken van het slavernij- en koloniaal verleden verdient De Waarheidscommissie gezien te worden in heel Nederland. Die verwerking zal generaties duren, maar deze getuigenis van een schanddaad van Nederland, biedt voor een ieder een aanleiding tot onderzoek bij zichzelf en onderzoek naar de vele verzwegen of verborgen feiten uit de Nederlandse slavernij- en koloniale geschiedenis die het daglicht nog niet hebben gezien. Kennis daarover is van cruciaal belang voor een serieuze verwerking van dit verleden.”

---

¹⁵ Volledige recensie: www.theaterkrant.nl/recensie/de-waarheidscommissie-nederland/action-zoo-human/

Recensie De Lage Landen¹⁶

24 november 2023

De krachtigste scène van ‘De Waarheidscommissie’ is ook de pijnlijkste

Door: Laurens de Vos

“Al deze interacties met het publiek krijgen iets heel gratuits in het licht van de leugen die hier wordt opgevoerd. Allemaal, toeschouwers en acteurs, wit en gekleurd, hebben we ons schuldig gemaakt aan het opvoeren van een vermakelijk stukje toneel, waarin we ons verontwaardigd tonen over het tentoonstellen van mensen, over het gebruik van het n-woord, over racisme en het wegkijken van de politiek, maar er ons verder niet druk over maken. Deze Waarheidscommissie legt vooral de waarheid bloot over de praktijk van het opzetten van commissies zelf, als een louterend orgaan dat ons geweten moet zuiveren zonder in de dagelijkse praktijk veel teweeg te brengen.”

TV Recensie Omroep Zwart¹⁷

Uitgezonden op 19 oktober 2023

De cultuurjagers van KULT (omroep Zwart) bezochten de Waarheidscommissie Nederland op 5 oktober in Rotterdam en gaven hun ongezouten mening. Dit is een korte samenvatting van de TV-recensie.

Presentator Denzel von Deira

“Ik vond het freaking verwarrend. Het gaat gewoon om het dehumaniseren van volkeren en nog steeds kon ik er om lachen. Ik ben helemaal blown away. Ik geef het stuk een 10.”

Presentator Julia Koopman

“Ik was heel lang nog heel verward dat ik niet helemaal snapte waar we beland waren. Ik voelde me soms alsof we in één groot conflict zaten. Ik voelde echt veel ongemak. Ik geef de voorstelling een 7. Ik vond het echt heel goed, maar ook echt heel ongemakkelijk. Ik ben confrontatie vermijdend en dit stuk zit zo vol confrontaties. Ik vond dat niet prettig.”

---

¹⁶ Volledige recensie: www.de-lage-landen.com/article/de-krachtigste-scene-van-de-waarheidscommissie-is-ook-de-pijnlijkste

¹⁷ Te bekijken via: https://npo.nl/start/serie/kult/seizoen-1/kult_5/afspelen

4.6 Aanbevelingen

Met Action Zoo Humain stellen we onszelf altijd de vraag in hoer theater kan ingrijpen op de realiteit zonder daarbij het poëtisch potentieel en zelfkritiek uit het oog te verliezen. Het aanbieden van dit rapport aan de lokale, regionale en nationale overheid is daarbij een startpunt. Dit krantenartikel van 20 december 2022 in de Belgische krant deStandaard brengt alvast mooi in beeld hoe de Belgische politici er niet uitgekomen zijn ten aanzien van de Congocommissie. Op diezelfde dag bood minister-president Mark Rutte zijn excuses aan voor het slavernijverleden van Nederland. Wat zou er op zijn fameuze komma kunnen volgen? Met *De Waarheidscommissie Nederland* hebben we als het ware een deel van het voorwerk gedaan zodat politici ermee verder kunnen en een mislukking, zoals de Belgische Congocommissie, in Nederland misschien voorkomen kan worden.

Congocommissie rijdt zich klem in verontschuldigen en mislukt

ANALYSE HOLHIAAL VERLEDEN De Congocommissie loopt met een sissert af. Onenigheid binnen. Vivaldi over excuses aan Congo, Rwanda en Burundi vanwege het koloniale verleden stond een stemming over de aanbevelingen in de weg. De kater, ja zelfs de schaamt, is groot.

De Congocommissie heeft een moeilijke taak voor de hand. Het is de eerste keer dat een dergelijke commissie wordt opgericht om de verantwoordelijkheid te nemen voor het verleden van een land. Het is een belangrijke stap, maar de weg erheen is niet gemakkelijk. De commissie moet niet alleen de verantwoordelijkheid aanvaarden, maar ook de maatregelen nemen die nodig zijn om de schade te herstellen. Dit is een proces dat jaren kan duren. Het is belangrijk dat de commissie open en eerlijk is in haar werk. Het is ook belangrijk dat de commissie de stemmen van alle Belgen hoort. Het is de enige manier om te voorkomen dat de commissie wordt gezien als een politiek spel.

Morele overwegingen moesten wijken voor een politiek spel

De Congocommissie heeft een moeilijke taak voor de hand. Het is de eerste keer dat een dergelijke commissie wordt opgericht om de verantwoordelijkheid te nemen voor het verleden van een land. Het is een belangrijke stap, maar de weg erheen is niet gemakkelijk. De commissie moet niet alleen de verantwoordelijkheid aanvaarden, maar ook de maatregelen nemen die nodig zijn om de schade te herstellen. Dit is een proces dat jaren kan duren. Het is belangrijk dat de commissie open en eerlijk is in haar werk. Het is ook belangrijk dat de commissie de stemmen van alle Belgen hoort. Het is de enige manier om te voorkomen dat de commissie wordt gezien als een politiek spel.

De Congocommissie heeft een moeilijke taak voor de hand. Het is de eerste keer dat een dergelijke commissie wordt opgericht om de verantwoordelijkheid te nemen voor het verleden van een land. Het is een belangrijke stap, maar de weg erheen is niet gemakkelijk. De commissie moet niet alleen de verantwoordelijkheid aanvaarden, maar ook de maatregelen nemen die nodig zijn om de schade te herstellen. Dit is een proces dat jaren kan duren. Het is belangrijk dat de commissie open en eerlijk is in haar werk. Het is ook belangrijk dat de commissie de stemmen van alle Belgen hoort. Het is de enige manier om te voorkomen dat de commissie wordt gezien als een politiek spel.

Nederland pioniert met excuses voor slavernij

De regering heeft zich voor 'vandaag' weten de 'meerderheids' te 'afgeven' bij de 'slavernijhand'. En daar blijft het niet bij. 'De is' 'geen' 'eindpunt', 'maar' 'een' 'komma'.

De Nederlandse regering heeft voor het eerst excuses gemaakt voor het slavernijverleden van Nederland. Dit is een belangrijke stap, maar het is niet het einde van de weg. De regering moet nu maatregelen nemen om de schade te herstellen. Dit is een proces dat jaren kan duren. Het is belangrijk dat de regering open en eerlijk is in haar werk. Het is ook belangrijk dat de regering de stemmen van alle Nederlanders hoort. Het is de enige manier om te voorkomen dat de regering wordt gezien als een politiek spel.

Verontschuldigen en mislukken

De Nederlandse regering heeft voor het eerst excuses gemaakt voor het slavernijverleden van Nederland. Dit is een belangrijke stap, maar het is niet het einde van de weg. De regering moet nu maatregelen nemen om de schade te herstellen. Dit is een proces dat jaren kan duren. Het is belangrijk dat de regering open en eerlijk is in haar werk. Het is ook belangrijk dat de regering de stemmen van alle Nederlanders hoort. Het is de enige manier om te voorkomen dat de regering wordt gezien als een politiek spel.

De Nederlandse regering heeft voor het eerst excuses gemaakt voor het slavernijverleden van Nederland. Dit is een belangrijke stap, maar het is niet het einde van de weg. De regering moet nu maatregelen nemen om de schade te herstellen. Dit is een proces dat jaren kan duren. Het is belangrijk dat de regering open en eerlijk is in haar werk. Het is ook belangrijk dat de regering de stemmen van alle Nederlanders hoort. Het is de enige manier om te voorkomen dat de regering wordt gezien als een politiek spel.

Bron: deStandaard, dinsdag 20 december 2022

Wij roepen u, lezer, daarom op om met de volgende aanbevelingen aan de slag te gaan:

1. Er moet in Nederland een **documentatiecentrum** opgericht worden waarin alle informatie beschikbaar wordt gesteld over volkerenshows en human zoos
2. Invoering van **een landelijke regeling** voor de grafrechten van Molukse KNIL veteranen en het aanmerken van de Molukse wijken als cultureel erfgoed
3. Het doen van **herstelbetalingen** aan de nazaten van de tentoongestelde mensen
4. De afschaffing van het **visumbeleid** voor inwoners uit de voormalige koloniën en overzeese gebieden van Nederland
5. Erkenning van de historische ‘mensentuin’ als immaterieel Nederlands erfgoed, waarmee het kan opgenomen worden in het curriculum van zowel het basis- als het secundair **onderwijs**.

4.7 Pleidooi voor een Waarheids- en Verzoeningscommissie

Het laatste woord is aan Kathleen Ferrier, een van de voorzitters in de voorstelling. Ze pleitte in 2020 al voor een Waarheids- en Verzoeningscommissie in Nederland. Haar aanbeveling brengen we graag opnieuw onder de aandacht.

Heel de wonden van het koloniale verleden met waarheid en verzoening

Door: Kathleen Ferrier
5 november 2020

Regering, stel een Waarheids- en Verzoeningscommissie in, bepleiten Kathleen Ferrier, Joost Röselaers en Jaap Scholten.

Nederland worstelt met zijn slavernijverleden en de uitwerking daarvan in het heden. Recent zijn in Rotterdam de resultaten gepresenteerd van het onderzoek naar het koloniaal en slavernijverleden van die stad. Vorige maand verscheen al *De Slavernij in Oost en West. Het Amsterdam-onderzoek*. Bij de presentatie daarvan werd het belang benadrukt van het vinden van de waarheid over het verleden. In Nederland is daarop tot nu toe nog geen eenduidig antwoord gekomen, laat staan constructieve oplossingen.

Waarheids- en Verzoeningscommissie

In Zuid-Afrika kwam na de val van het apartheidsregime de vraag op hoe om te gaan met de gruwelijkheden die tijdens apartheid begaan waren. Er werd niet gekozen voor een juridische benadering, maar voor een hele andere oplossing.

Onder leiding van aartsbisschop Desmond Tutu werd een Waarheids- en Verzoeningscommissie opgericht. De commissie wilde recht doen aan het verleden zodat een betere toekomst voor allen mogelijk zou worden. Heling was een centraal woord. En helen begint ermee om naar elkaar te luisteren. Om verhalen te vertellen en het verhaal en de pijn en angsten van de ander te willen begrijpen.

Tutu onderscheidt vier stappen op weg naar verzoening: de eerste twee zijn verhalen vertellen en de pijn benoemen. Pas dan komt er ruimte voor de derde stap, namelijk verzoening. Opvallend is dat het voor Tutu niet nodig is om berouw te tonen of excuses aan te bieden. Verzoening volgt op het openlijke vertellen van de waarheid, van wat er is gebeurd. De vierde en laatste stap is 'vernieuwen of loslaten'. Bij vernieuwing worden onderlinge relaties bevrijd van de schimmen uit het verleden, en er kan gewerkt worden aan een werkelijk gedeelde toekomst.

Verbinding gezocht

Het begint er dus mee om eens echt naar elkaars verhalen te luisteren, naar álle verhalen. Ook Nederland staat voor de vraag: hoe ga je om met elkaar en hoe ga je verder, als burgers van een land, met een verleden waarin de voorouders van de een de voorouders van de ander haar of zijn menselijkheid ontnomen hebben? In Nederland is dit veel langer geleden dan in Zuid Afrika, maar speelt in de levens van velen nog een gevoelige rol.

Op 1 juli 2019 schreef minister Ollongren aan de Tweede Kamer dat zij een brede maatschappelijke dialoog wil voeren, gericht op verbinding. Het is voor een gedeelde toekomst voor onze Nederlandse samenleving broodnodig dat we het gesprek met elkaar aangaan. Wij pleiten daarom voor een Waarheids- en Verzoeningscommissie in Nederland, om ons verleden onder ogen te komen en te zorgen voor de heling die noodzakelijk is voor verzoening.

De pijn is nog steeds voelbaar

Wij zien een nationale commissie voor ons, door de overheid ingesteld, die bestaat uit mensen van diverse achtergronden, die boven het politieke en gepolariseerde discours staan en terzake kundig zijn. De commissie heeft twee opdrachten. Allereerst brengt zij de geschiedenis in kaart door alle onderzoeken tot nu toe bij elkaar te brengen en waar nodig opdracht te geven voor verdergaand onderzoek. Ten tweede heeft de commissie tot opdracht om alle verhalen te horen die gehoord moeten worden over hoe dit verleden een rol speelt in het heden. Deze getuigenissen worden opgenomen en zijn toegankelijk voor het publiek. Het onderzoek en de verhalen vormen samen een 'geheugen van de slavernij.' Een representatieve selectie daaruit kan op televisie worden uitgezonden.

De context is geheel anders dan in Zuid-Afrika. Het gaat in Nederland om verhalen uit de afgelopen eeuwen. Er zijn geen directe, nog levende schuldigen aan te wijzen, hooguit vertegenwoordigers van hen. Wij dragen echter de verhalen met ons mee, de pijn is nog steeds voelbaar. Dat komt grotendeels doordat velen zich niet gehoord voelen, zowel zwart als wit. Pas als er geluisterd is, komt er ruimte voor verzoening. De verzoening wordt benadrukt en versterkt door een betekenisvol en seculier ritueel, dat door dichters, kunstenaars, historici, filosofen en theologen van alle richtingen kan worden vormgegeven en verwoord.

In de Ridderzaal

De bijeenkomst van verzoening zou bij voorkeur plaatsvinden op de Nationale herdenking van de afschaffing van de slavernij in het hart van onze democratie, de Ridderzaal aan het Binnenhof. In aanwezigheid van de koning, het kabinet en vertegenwoordigers van alle betrokken groepen doet de Waarheids- en Verzoeningscommissie verslag van al haar bevindingen en worden de belangrijkste pijnpunten genoemd.

Daarna worden de pijnpunten erkend en de verzoening verwoord. De bijeenkomst kan worden afgesloten met symbolen van nationale verbondenheid en zang.

Het vraagt om moed en een juist kader om uit het gepolariseerde discours te komen. Waar het hierbij om gaat, is dat gedeeld, maar pijnlijk verleden vanuit verschillende perspectieven te leren zien. Het is van belang dat de mensen in de geprivilegieerde posities leren inzien dat zij niet de enige norm zijn. Evenzeer is het van belang dat mensen die niet in de geprivilegieerde positie verkeren uit de slachtofferrol stappen.

Het gaat hier ten diepste om spirituele vraagstukken, over wel of niet gezien en erkend worden. Heling dient centraal te staan. Dat is wat onze samenleving nodig heeft.

Dit artikel is mede geschreven door Joost Röselaers (remonstrants predikant) en Jaap Scholten (schrijver) en eerder verschenen in *NRC Handelsblad* op 30 oktober 2020.¹⁸

---

18 www.unesco.nl/nl/ opinie/heel-de-wonden-van-het-koloniale-verleden-met-waarheid-en-verzoening

5 Kritisch zooïsme: een manifest

Vanaf het moment dat ik mij verdiep in human zoos, inmiddels bijna vijftien jaar, is mij duidelijk dat dit historisch fenomeen de tentakels tot in het heden uitspreidt. Het artistieke onderzoek voor de voorstellingsreeks De Waarheidscommissie in Nederland maakte mij, Chokri Ben Chikha, de noodzaak van een nieuwe kunstuiting eens te meer duidelijk. Een uiting waarin kunstenaars kritisch onderzoeken hoe de human zoo van vandaag werkt, ofwel: hedendaagse stereotypering en beeldvervorming ter discussie stellen. Deze kunstuiting noem ik het kritisch zooïsme.

In essentie werden in de *human zoos* stereotype denkbeelden over bevolkingsgroepen zichtbaar gemaakt. Stereotypen zijn onverminderd actueel, ze zijn immers diepgeworteld in de menselijke natuur. Ze zijn ambigue, ze maken onze wereld eenvoudiger en meer beheersbaar. Ze zijn bovendien de sleutel tot onszelf, onze blik en onze werkelijkheid.

Het centrale uitgangspunt van de human zoo is door de huidige generatie politici goed begrepen. Trump, Marine Le Pen, Victor Orbán, Geert Wilders (de rij is langer) zetten 'vreemdelingen' weg op basis van hun stereotype kenmerken. De strategie om verschillen tussen bepaalde bevolkingsgroepen uit te spelen noem ik het zooïsme.

Ook de mensen die het multiculturalisme vieren, maken zich vaak onbewust schuldig aan zooïsme. Zij tolereren allicht de culturele verschillen maar de vaak gespeelde tolerantie en schijnkelijkwaardigheid kan leiden tot onverschilligheid. Zooïsme wordt naast 'hokjesdenken' gekenmerkt door de drang naar spektakel en voyeurisme, de obsessie voor het definiëren van de eigen identiteit en de spectacularisatie van het verschil.

Hiertegenover plaats ik het kritisch zooïsme. Kunstenaars nemen het voortouw in het bevragen, omkeren én bevechten van de erfenis van de human zoo: het onbewuste én bewust zooïsme. Aldus worden zowel maatschappelijk als artistiek stappen gezet in het deconstrueren van stereotypen: het terugbrengen van individuen tot één kenmerk en het wegzetten van mensen als dieren.

Het kritisch zooïsme leidt zo tot reflectie en katalyseert subversiviteit, diversiteit, empathie en transformatie doordat de ander niet wordt gereduceerd tot een enkel kenmerk. Het kritisch zooïsme is een reactie op het krampachtig multiculturalistisch en trans-culturalistisch representeren van de Ander in de podiumkunsten maar ook daarbuiten.

1. Het kritisch zooïsme vertrekt vanuit stereotypering, met de zoo humain als (onder) zoek(s)- instrument, binnen de lokale, grootstedelijke superdiversiteit, de diversiteit binnen de diversiteit en wil het gebroken vertrouwen veroorzaakt door de sociale breuk en het (post)koloniale verleden mee helpen herstellen als (gespreks)partner.
2. Het kritisch zooïsme neemt de vrijheid om tegengestelde diagnoses te stellen en onverdedigbare standpunten te verdedigen. Als kritisch zooïst speel je met de (on) gerustheid van je publiek door de meervoudige identiteit centraal te stellen. Is hij nu één van ons? Hoor ik erbij? Zijn we één groep of twee? Twijfelzone. Radicale twijfel, intersubjectiviteit, rupture, geen vrijblijvende clash, maar resolute crash.
3. Het kritisch zooïsme laat in het midden of we nu zelf de zoo humain creëren of bekritisieren. We doen er alles aan om de kijker een deel van de verantwoordelijkheid op zich te laten nemen.
4. Het kritisch zooïsme erkent de kracht en de zwakte van stereotypen en doet daar niet flauw over. Ze zijn de sleutel tot onszelf, onze blik en onze werkelijkheid. Stereotypering is flexibel dus stereotypen zijn in beweging. Ze dienen nauwlettend te worden bevraagd, gereset, aangepast aan een voortdurend veranderende werkelijkheid via technieken als decontextualisering en/of associatie en aan de hand van strategieën zoals het opzoeken van de grens tussen fictie en realiteit, ironie, het publiek als medeauteur, transparantie van de maker en zijn strategie.
5. Het kritisch zooïsme zal autoriteit moeten veinzen omdat de positie van een maker en/of performer per definitie ironisch is. Ik ben geen priester, politicus, exacte wetenschapper. Het zal iedereen vrij staan die autoriteit te negeren, te ridiculiseren of te verwerpen.
6. Het kritisch zooïsme veinst autoriteit en dat maakt haar positie per definitie ironisch, maar niet vrijblijvend. We zijn geen sociaal-realisten, geen naturalisten, geen postmodernisten of cynici. We zijn wel op zoek naar de (performatieve) waarheid. Daarvoor laten we ons inspireren door de feitelijke, de subjectieve, de intersubjectieve en de helende waarheid. We verzetten ons tegen elke vorm van karikaturisering.
7. Het kritisch zooïsme maakt in haar spel een diagnose van de ziekte, maar geneest niet. De patiënt beslist zelf wat hij ermee doet. Ik ben van mening dat de ware autoriteit geen antwoorden geeft, de ware autoriteit stelt vragen.
8. Het kritisch zooïsme veinst autoriteit op het vlak van goede bedoelingen. Bij het vertellen van een artistiek-humanitair verhaal laten we onze toeschouwer geloven in onze goede bedoelingen, om net een soortgelijk engagement in de kunsten te deconstrueren.
9. Het kritisch zooïsme omarmt la pensée sauvage en werkt graag multi- en interdisciplinair, vanuit de veronderstelling dat uiteenlopende media een gemeenschappelijk thema op een unieke manier kunnen belichten, en je net dieper tot het onderwerp doordringt in die veelheid aan invalshoeken.

Dankwoord

Toen we in 2019 startten met de gesprekken voor De Waarheidscommissie Nederland, hadden we niet kunnen vermoeden dat het pas in 2023 zo ver zou zijn. Mede door de coronapandemie konden we niet anders dan het project op een zeer rustig tempo te ontwikkelen. Dankzij deze 'extra tijd' groeide het project uit van een focus op één stad, Rotterdam, tot een overkoepelend artistiek onderzoek naar de human zoos in Nederland.

We willen graag onze dankbaarheid betuigen aan iedereen die de afgelopen vijf jaar een rol heeft gespeeld in de totstandkoming van De Waarheidscommissie Nederland. Allereerst, veel dank aan onze partners Theater Rotterdam, Muis & Stadstheater Arnhem, DEGASTEN, de Brakke Grond, Internationaal Theater Amsterdam, Vlaams-Nederlands Huis voor Cultuur en Debat deBuren, Bijlmer Parktheater, IMPACT en Theater Zuidplein, voor jullie betrokkenheid, ondersteuning en openheid om in dit project mee te stappen. In het bijzonder Dave Schwab, Sènamì Awunou, Stefanie Vermeiren, Milou Brockhus, Richard Kofi, Lisa Wiegel, Ingrid Scheper, Moeps Stellingwerf, Nataša Cvjetković, Bettina Lorscheijd, Willem Bongers-Dek, het was bijzonder fijn om bij jullie terecht te kunnen voor een kritische bedenking, sparringsmoment en extra motivatie tijdens het onderzoeks- en creatieproces. Ook zijn we Robin Laurens en Kirsten Lipman zeer dankbaar voor hun inzet om de projectcommunicatie voor hun rekening te nemen en te blijven schaven aan de communicatiestrategie.

Naast de betrokkenheid van onze partners hebben we afgelopen jaren ook enorm kunnen steunen op de flexibiliteit, het begrip en de kennis van iedereen die deel uitmaakt van ons gezelschap Action Zoo Humain. Merci Ann, Veerle en Oya om altijd voor ons klaar te staan. We kijken er naar uit weer wat vaker in Gent te zijn.

Ook veel dank aan iedereen die tijdens het onderzoeksproces zijn/haar inzichten met ons wilde delen: Bert Sliggers, Iris Tjoa, Arend van Dam, Djuwa Mriovilli, Jolanda Spoel, Florian Hellwig, Sruti Bala, Laura Cull, Arkadi Zaides, Wensley Pique, Rutger Esajas, Carina Fernandes, Ashley Chin, Shirin Mirachor, Sruti Bala, Mpho Tutu Van Furth, Evelien Jonckheere, Karel Arnaut, Marieke Bloembergen, Parveen Kanhai en Quinsy Gario. Moderatoren van onze onderzoekscomités, Staten Generaals en nagesprekken: Mahutin Awunou, Richard Kofi, Jamie Huisman en Caterine Baeten, bedankt! Anne Helsen, Tanja Elstgeest en Nora Mohammed, dank voor jullie betrokkenheid bij de opstart van het project.

Verder een welgemeende shout out voor alle jongeren die betrokken waren bij de jongerencomités: Wouter, Amine, Marit, Alex, Imani, Oumaima, Soumaya, Ernanda, Indy, Nelgina, Yanna, Pauline, Szymon, Merel, Linde. Jullie bijdragen hebben ons enorm geïnspireerd en geraakt. Ook de begeleiders van de jongerencomités, Senna Pauli en Jasmine van Putten (TR), Roos Hauwert en Karlijn van Kruchten (Muis&Stadstheater), en coördinatoren Jamie Huisman en Dorothy Blokland van

DEGASTEN, dankjulliewel om het jongerentraject vorm te geven en ons te verrassen met jullie inzichten.

We zijn ook heel dankbaar voor samenwerking met de cast en crew van de voorstellingen. Dankzij jullie bereidheid om in ons verhaal mee te stappen kreeg de voorstelling de vleugels die het verdiende. Jullie waren een fantastische ploeg: Kathleen Ferrier, Mpho Tutu van Furth, Bert Sliggers, Chantal Loïal, Iris Tjoa, Mareille Labohm, Anis de Jong, Fouad Mourigh, Moussa Ndiaye, Izah Hankammer, Tamar Niamut, Nienke Nasserian, Wensley Piqué, Lique van Gerven, Jan Berckmans, Sid Duit (Korrel), Stefan Mandersloot (Korrel), Nynke Bonnema (Korrel), Zouzou Ben Chikha.

Tot slot hadden we zonder De Waarheidscommissie in België en Zuid-Afrika nooit gestaan waar we nu staan. Onze dank gaat uit naar iedereen die bij voorgaande edities betrokken is geweest:

De Waarheidscommissie Brussel (2018)

VAN EN MET Gia Abrassart, prof. dr. Kevin Absillis (UA), prof. dr. Zana Aziza Etambala (KMMA), dr. Bambi Ceuppens (KMMA), Chokri Ben Chikha, Sanderijn Helsen, Chantal Loïal, Nabil Mallat, Starlette Mathata-Mathas, Moussa N'Diaye, Annemie Neyts, Dahlia Pessemiers-Benamar, Marijke Pinoy, Christophe Vekeman
ONDER LEIDING VAN Chokri Ben Chikha **REGIE** Chokri & Zouzou Ben Chikha
PRODUCTIELEIDING Sietske de Vries **TECHNIEK** Nielsleven **PRODUCTIE** Action Zoo Humain **COPRODUCTIE** KASK/School of Arts/HoGent **PARTNERS** Belgische Senaat, BELvue museum, DeMens.nu, Koninklijk Instituut voor Midden-Afrika (KMMA), Muntpunt, NTGent **MET DANK AAN** Bert Anciaux, dr. Karel Arnaut (KU Leuven), Koen Augustijnen, dr. Véronique Clette-Gakuba (ULB), dr. Maarten Coutenier (KMMA), prof. dr. Idesbald Goddeeris (KU Leuven) **MET DE STEUN VAN** Vlaamse overheid

De Waarheidscommissie Antwerpen (2016) & Mechelen (2017)

VAN EN MET Chokri & Zouzou Ben Chikha, Dahlia Pessemiers-Benamar, Marijke Pinoy, Mourade Zeguendi, prof. em. Herman Balthazar, Chantal Loïal, Ilse Mariën, Moussa N'Diaye, Omar Ba, Tom Lanoye/Eric Kempeneers, dr. Zana Aziza Etambala (Koninklijk Instituut voor Midden-Afrika), prof. dr. Henk De Smaele (UA), prof. dr. Kevin Absillis (UA), Starlette Mathata-Mathas, Koen Augustijnen **ONDER LEIDING VAN** Chokri Ben Chikha **REGIE** Chokri & Zouzou Ben Chikha **PRODUCTIE** Action Zoo Humain **COPRODUCTIE** KC Vooruit, KASK/School of Arts/Hogent **PARTNERS** Cultuur District Antwerpen, ccBe, Kultuurfactorij Monty, Mestizo Arts Festival, Arenberg **MET DE STEUN VAN** Vlaamse Overheid, Stad Antwerpen

De Waarheidscommissie Kaapstad (2014)

VAN EN MET Tom Lanoye, prof. em. Herman Balthazar, Chokri & Zouzou Ben Chikha, Marijke Pinoy, Mourade Zeguendi, Chantal Loïal, Ilse Mariën, Annelies Verdoolaege (UGent), Josiane Kimbaut, Michael Olabode- Myslop Owa, Christopher Kudyahakuda Dirwe **PRODUCTIE** Action Zoo Humain **COPRODUCTIE** KC Vooruit, KASK/School of Arts/Hogent **PARTNER** University of the Western Cape **MET DE STEUN VAN** Vlaamse Overheid, Provincie Oost-Vlaanderen, Stad Gent, Universiteit Gent, Afrikaans Platform, Regie der Gebouwen, Liga Voor Mensenrechten

De Waarheidscommissie Gent (2013)

VAN EN MET prof. em. Herman Balthazar, Johan Braeckman (UGent), Youssou N'Dour (o.v.), Marijke Pinoy, Chokri & Zouzou Ben Chikha, Maimouna Diao, Kardinaal Danneels (o.v.), Mourade Zeguendi, Minister Bourgeois (o.v.), Ousmane N'Diaye, Koen Augustijnen, Ilse Mariën, Ben Benaouisse, Evelien Jonckheere (UGent), Moussa Nambé N'Diaye, Chantal Loial, Herwig Deweerdt (Cyriel Buysse Genootschap), Studenten KASK, Omar Ba (Afrikaans Platform), Annelies Verdoolaege (UGent) **COPRODUCTIE** KC Vooruit, KASK/School of Arts/Hogent **IN SAMENWERKING MET** De Centrale, les ballets C de la B en CAMPO **MET DE STEUN VAN** De Vlaamse Overheid, Provincie Oost-Vlaanderen, Stad Gent, Universiteit Gent, Afrikaans Platform, Regie der Gebouwen, Liga Voor Mensenrechten

Bijlage I Reportage NRC

De Waarheidscommissie In het theaterproject *De Waarheidscommissie* onderzoekt het Gentse theatergezelschap Action Zoo Humain de nalatenschap van de Nederlandse 'mensentuinen', waarin mensen uit gekoloniseerde gebieden tentoon werden gesteld. NRC volgde het maakproces.

Leestijd 7 minuten • Luisteren 12:53

In een repetitielokaal in Rotterdam danst de Antilliaans-Franse danseres Chantal Loïal een ode aan Saartje Baartman, de tot slaaf gemaakte Zuid-Afrikaanse vrouw die aan het begin van de negentiende eeuw als curiosum door Europa werd rondgevoerd. Ook na haar dood werd ze niet met rust gelaten: haar hersenen en genitaliën werden op sterk water gezet, haar geraamte werd nog tot 1974 in Parijs tentoongesteld.

In de dans van Loïal is zowel de uitbuiting van Baartman vervat als een poging om haar autonomie terug te geven: de expliciet seksuele bewegingen in het begin maken langzaam plaats voor Afrikaanse dansfrases, ritmischer, meer in zichzelf gekeerd, niet meer bezig met het verleiden van het publiek.

De dans is onderdeel van *De Waarheidscommissie* van het Gentse theatergezelschap Action Zoo Humain. De voorstelling draait om het historische gegeven van het tentoonstellen van mensen in zogenaamde '*zoos humains*', oftewel menselijke dierentuinen. Van de achttiende eeuw tot in zeker 1958 ([op de Wereldtentoonstelling in Brussel](#)) werden in Europa 'ethnologische tentoonstellingen' opgetuigd. Daarin werden mensen uit gekoloniseerde gebieden getoond, die dagelijks ter vermaak van de kijkers 'authentieke' handelingen moesten uitvoeren in nagebouwde hutendorpjes.

Tot ver na de afschaffing van de slavernij werd zo onder het mom van 'lering en vermaak' de karakterisering van de bewoners uit de koloniën als een inferieure 'ander' in stand gehouden, en de 'noodzaak' van het kolonialisme impliciet verdedigd.

Geënsceneerd

Artistiek leider Chokri Ben Chikha van Action Zoo Humain organiseerde in 2013 een geënsceneerde *Waarheidscommissie* rond de 'mensentuin'. Naar het voorbeeld van de Waarheids- en Verzoeningscommissies die na de val van het Apartheidsregime in Zuid-Afrika werden georganiseerd, kreeg de voorstelling de vorm van een bijeenkomst waarin experts en nabestaanden van de tentoongestelden publiekelijk werden gehoord. Na de voorstelling in Gent volgden versies in Kaapstad, Antwerpen, Mechelen en Brussel, waarbij de voorstelling steeds werd aangepast aan de lokale context.

Twee jaar geleden vond Action Zoo Humain tijd om *De Waarheidscommissie* naar Nederland te brengen: een volledige remake met Nederlandse experts en spelers. Projectleider en dramaturg Sietske de Vries: „In Nederland is het gesprek over het koloniale verleden de laatste jaren flink opgelaaid. Het leek ons het goede moment om de onderbelichte geschiedenis van de mensentuin in Nederland bespreekbaar te maken.”

In samenwerking met theaters en andere organisaties in Amsterdam, Rotterdam en Arnhem werd in die drie steden een onderzoeks- en creatietraject opgezet. Onderzoekscomités van historici, kunstenaars, activisten en lokale betrokkenen brachten de lokale geschiedenis van de mensentuin én de nasleep in hedendaagse vormen van racisme en discriminatie in kaart.

Daarnaast werden er jongerencomités opgericht, waarin jongeren van 20 tot 25 jaar in iedere stad onder begeleiding van een theatermaker met de

geschiedenis van de mensentuin en hun eigen ervaringen aan de slag gingen. Op basis van al dat materiaal wordt de voorstelling ontwikkeld, die in oktober en november in de drie steden te zien is.

16 juni 2023

De opzet van de voorstelling wordt duidelijk: een panel van drie commissieleden plus een voorzitter leidt de bijeenkomst in goede banen, en ondervraagt de 'getuigen' kritisch. In deze repetitie is ex-CDA-politicus Kathleen Ferrier de voorzitter. In de voorstelling wisselt zij die rol af met Mpho Tutu van Furth, de dochter van aartsbisschop Desmond Tutu die de Zuid-Afrikaanse commissies voorzat.

Op deze repetitie is het zoeken naar de balans tussen het organiseren van dramatisch conflict in de voorstelling en het ruimte laten voor commentaar vanuit het publiek. In de voorstelling zal namelijk het onderscheid tussen publiek en spelers vervagen - sommige spelers zijn in het publiek opgesteld en interveniëren alsof het spontaan in ze opkomt.

Bovendien stemt het publiek na iedere scène, waarin steeds één thema wordt behandeld, over de voorstellen die de commissie uit de getuigenissen distilleert. Regisseur Chokri Ben Chikha drukt zijn spelers dan op het hart dat er in de tekst zelf niet te veel commentaar hoeft te zitten. Het publiek zal af en toe ook zelf ingrijpen, zegt hij. „Dat was in België al zo, en in Nederland zal het waarschijnlijk nog erger zijn.”

De grens tussen fictie en non-fictie wordt voortdurend opgezocht. De acteurs spelen onder hun eigen naam aangezette versies van zichzelf. In die uitvergroting worden de onderlinge ideologische meningsverschillen extra aangezet.

Commissielid Mareille Labohm, die een lokale politicus speelt die de 'anti-woke' kant van het spectrum representeert, staat tegenover Iris Tjoa, een

cultureel antropoloog die onderzoek deed naar de Indische mensentuin Kampong Insulinde aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

We zetten fictie in om het conflict op de spits te drijven, en dat mag pijn doen

---

Tjoa werpt de vraag op of de dans van Loïal in deze westerse context nu juist niet zelf een oefening in exotisme en het faciliteren van de westerse blik is, zélf een *zoo humain*. Labohm zucht hoorbaar en werpt haar handen in de lucht: zo mag er toch helemaal niets meer? De vraag is: leidt deze commissie wel tot toenadering?

Na de repetitie vertelt regisseur Ben Chikha dat de term 'verzoeningscommissie' niet voor niets niet in de titel zit. „Mpho Tutu vertelde dat sommige getuigen geen woorden konden vinden en alleen een langgerekte schreeuw gaven. Haar vader verloor soms de controle over de bijeenkomsten, die dan verzandden in geschreeuw over en weer. Dat overkwam ons bij eerdere versies van de voorstelling ook regelmatig, maar we zijn niet bang om even de regie te verliezen.

Foto Kurt van der Elst / kvde.be

„We merken vanuit de onderzoekscomités dat er in Nederland eigenlijk nog maar mondjesmaat over de mensentuinen en de impact ervan op de hedendaagse beeldvorming in Nederland wordt gesproken. Dat gesprek is nog veel minder evident dan in België. Ik denk dat het verschil is dat de koloniale misdaden in België worden toegeschreven aan het koningshuis, en men de schuld daar legt. Dat maakt het makkelijker om het erover te hebben. Maar in Nederland was de hele samenleving erbij betrokken, en profiteerde de hele economie ervan.”

Projectleider Sietske De Vries: „We willen de doorwerking van de propaganda van de mensentuinen tot vandaag de dag blootleggen, zoals de omgang met gastarbeiders, vluchtelingen, en de hiërarchie tussen mensen uit verschillende koloniën. Uit welke facetten bestaat de witte superioriteit in de Nederlandse samenleving en hoe is die verbonden met de geschiedenis van de *human zoos*?”

Ben Chikha: „Je merkt ook dat het gesprek van aard veranderd is sinds we tien jaar geleden de eerste *Waarheidscommissie* maakten. Er is veel meer gevoeligheid rond het tonen van beelden van racisme: dat wordt nu vaker zélf als gewelddadig gezien, omdat het steeds opnieuw tonen van die beelden het racisme juist zou bestendigen. Maar hoe kunnen we het over de *zoos humains* hebben zonder de wreedheid ervan te laten zien? Dat soort ethische kwesties komt in de voorstelling naar voren, zoals in die aanvaring tussen Iris en Mareille. Het gaat erom die verschillende waarheden en perspectieven met elkaar in aanvaring te laten komen.”

23 juni 2023

In de afgelopen week is uitgekristalliseerd dat filmmaker Theo van Gogh, die in 2004 werd vermoord door een moslimterrorist, een belangrijke rol in *De Waarheidscommissie* zal spelen. Na de getuigenis van de Senegalese danser Moussa N'Diaye springt opeens Fouad Mourigh uit een stoel op. In een tirade

vertelt hij over zijn geschiedenis als acteur. Als jonge man werd hij door Van Gogh geïncast in de film *Cool!*, waarin hij de rol van jeugdige crimineel speelde. Maar de islamofobe uitlatingen van de filmmaker brachten Mourigh in gewetensnood: had hij zich voor stereotypering van Marokkanen laten gebruiken? Zijn films van witte filmmakers over 'kut-Marokkanen' eigenlijk niet de moderne vorm van zoos humains, gemaakt voor wit publiek dat zich ermee kan vermaken?

Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam

Ben Chikha: „Er zijn door de moord op Van Gogh door een moslim-extremist enerzijds én zijn uitspraken anderzijds grote wonden geslagen in de Nederlandse samenleving. Dat droeg bij aan de huidige impasse, waarin iedereen vindt dat de andere partij gewelddadig is.

„Dat merken we ook in de repetities. In de cast zitten anti-racistische activisten én mensen die vinden dat het een tandje minder mag met 'woke'. Voor iedereen is het moeilijk om te accepteren dat ik ze vraag om de tegenstellingen op te blazen. We zetten fictie in om het conflict op de spits te drijven, en dat mag pijn doen. Maar ondertussen moet je in de repetitieruimte wel met elkaar door een deur kunnen.”

21 september 2023

Bijna drie maanden later wordt de laatste hand aan de voorstelling gelegd. De Moluks-Nederlandse acteur en theatermaker Anis de Jong speelt een ex-militair. De vader van De Jong was een korporaal bij de KNIL. Net als veel andere Molukkers werd hij na de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog ondergebracht in Kamp Vught, een voormalig concentratiekamp in Nederland. Anis de Jong werd er in 1952 geboren en groeide op in Kamp Havendorp in Vlissingen, speciaal gebouwd voor de opvang van Ambonezen.

De Jong probeert steeds, voorzichtig, beleefd, het woord te krijgen, maar wordt keer op keer overstemd door Labohm, die alle spreekruimte voor zichzelf opeist.

Dat leidt in de scènes vandaag tot een confrontatie met Mourigh, die in opstand komt tegen de commissie en de opzet een farce vindt. Hij wenst niet langer mee te werken. De Jong probeert zijn jongere tegenhanger te sussen door te zeggen dat hij in zijn jeugd ook zo cynisch is geweest, maar dat die houding uiteindelijk niets heeft opgeleverd. Maar dat is alleen maar olie op het vuur: Mourigh verwijt hem dat hij een meeloper is, die naar de pijpen van de koloniale overheerser danst, en zich heeft aangepast aan het systeem.

Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam

Wetenschapshistoricus Bert Sliggers geeft in de eerste scène van de dag context over de geschiedenis van de mensentuin. De vraag valt of dat niet te veel een hoorcollege wordt. Tjoa be vraagt Sliggers kritisch over de afwezigheid van het perspectief van de tentoongestelde mensen in zijn vertoog. Als Sliggers uitlegt dat er nu eenmaal geen geschreven bronnen van hen zijn overgebleven, breekt Tjoa een lans voor de waarde van mondelinge overlevering: de nazaten van de slachtoffers die de verhalen van hun overgrootouders nog bij zich dragen.

Bij deze repetitie zijn toeschouwers uitgenodigd: medewerkers van Podium Islemunda, waar *De Waarheidscommissie* vandaag repeteert. Ze zijn lang stil na de ruzie tussen De Jong en Mourigh. Als Ben Chikha ze vraagt wat ze hebben gezien, blijken de thema's van de voorstelling goed te zijn binnengekomen: een vrouw vertelt dat ze nu ook vraagtekens stelt bij de internationale vakantie reizen die ze maakt, omdat ze zich misschien

onbewust aan 'aapjes kijken' schuldig heeft gemaakt. Het thema van kijken en bekeken worden, en de vraag wie de macht in dat kijken heeft, blijkt in ieder geval goed overgekomen.

NEDERLANDSE ZOOS HUMAINS

'**Mensentuinen**' – ook wel *zoos humains* genoemd – waren tentoonstellingen waarin mensen uit niet-westerse culturen aan Europees en Noord-Amerikaans publiek in nagebouwde dorpen werden getoond.

Ze kregen grote bekendheid vanaf de jaren 1870, toen de mensentuinen deel uit begonnen te maken van werelddtentoonstellingen. Ook Nederland stelde tot diep in de 20ste eeuw duizenden mannen, vrouwen en kinderen tentoon.

Bekende voorbeelden waren een nagebouwde Indonesische Kampong op de werelddtentoonstelling in Amsterdam (1893), de Indische Tentoonstelling in Arnhem (1928) en het Senegalese dorp op de Nenjito in Rotterdam (1928).

Hoewel de mensentuinen als verantwoorde 'etnologische tentoonstellingen' werden gepresenteerd, was de toonzetting die van een freakshow, waar westerse mensen zich konden verbazen en huiveren over de 'exotische ander', die als 'primitief' en 'achterlijk' werd neergezet.

De Waarheidscommissie, door Chokri Ben Chikha/Action Zoo Humain. Van 4 t/m 7 oktober in de Arminiuskerk in Rotterdam, van 26 t/m 29 oktober in het Huis der Provincie in Arnhem, en van 1 t/m 4 november in De Waalse Kerk in Amsterdam. Info: dewaarheidscommissie.nl.

Een versie van dit artikel verscheen ook in [de krant van 28 september 2023](#).

Mensen als exotische attractie tentoongesteld in een zoo; zo lang geleden is dat helemaal nog niet

MET VIDEO Mensen als exotische attractie tentoongesteld in mensentuinen? Serieus? Een rondreizend circus waar je je schaamteloos vergaapt aan 'zwarte', 'wilde', 'primitieve' soortgenoten? Eind 19e en begin 20e eeuw bestonden ze: Human Zoo's.

Sandra van Maanen 19 okt. 2023

Zo werden in Amsterdam tijdens de wereldtentoonstelling (1883) Surinamers en Indonesiërs tentoongesteld. In 1928 kon je in Rotterdam een Senegalees dorp bezoeken op de Nijverheidstentoonstelling en de Indische Tentoonstelling Arnhem bood nog datzelfde jaar een beschamend kijkje in het leven van 'de anderen'.

De pijnlijke bladzijde uit onze geschiedenis verbleekte, maar de invloed van Human Zoo's op onze maatschappij is nog voelbaar, ziet ook de Vlaamse regisseur Chokri Ben Chikha. Tijdens zijn doctoraat in de kunsten verdiepte hij zich in stereotypering en het ontstaan van beeldvervorming.

Zijn theatergezelschap Action Zoo Humain uit Gent brengt nu *De Waarheidscommissie* naar Nederland, een productie met dans, theater én persoonlijke getuigenissen van nazaten van tentoongestelde mensen.

De voorstelling is een grondige remake van de versie die was te zien in Gent, Antwerpen, Brussel en Kaapstad. In samenwerking met culturele partners, onder andere Muis & Stadstheater Arnhem, worden nu in Amsterdam, Rotterdam en Arnhem voorstellingen gegeven.

Desmond Tutu

In deze eerste Nederlandse Waarheidscommissie, naar voorbeeld van de Waarheids- en Verzoeningscommissie in Zuid-Afrika, spreken getuigen zich uit in woord, beeld en beweging. Voormalig politica Kathleen Ferrier en Mpho Tutu van Furth, dochter van de recent overleden Zuid-Afrikaanse aartsbisschop Desmond Tutu, leiden als voorzitters alles in goede banen.

De timing is goed. In de slipstream van excuses die zowel Mark Rutte als koning Willem Alexander deze zomer maakten rond het slavernijverleden, worden nu getuigen opgeroepen die direct of indirect herinneringen hebben aan de zogenaamde mensentuinen.

▲ Het theatergezelschap van Chokri Ben Chikha komt naar Arnhem met de voorstelling 'De Waarheidscommissie'. © Kurt van der Elst

Herinneringen zoals die van Mavis Carrilho, achterkleindochter van Elisabeth Mundi. Haar overgrootmoeder werd, nadat ze als kind tien jaar lang op een plantage in Suriname werkte, op 23-jarige leeftijd naar Nederland gebracht om hier tijdens de wereldtentoonstelling als object, als beest, tentoongesteld te

worden. „Een verschrikkelijke tentoonstelling”, zegt Mavis. „Als ik haar foto zie, emotioneert me dat nog steeds diep.”

Verwerpelijk

De afgelopen maanden is op verschillende manieren onderzoek gedaan naar de Human Zoo om het onderwerp vanuit alle mogelijke invalshoeken te bevatten. Levert dat antwoorden op? Zegt het iets over de nieuwsgierigheid van de bezoekers destijds, de ervaringen van de tentoongestelde volkeren en de koloniale propagandamachine achter zulk vermaak? Zouden we weer gaan kijken? Of is zelfs kijken naar de beelden van destijds al net zo verwerpelijk?

Witte mensen waren beschaafd, de ‘anderen’ wild, achterlijk, wulps

- Chokri Ben Chihka

„Wat mij intrigeert is de rol die propaganda had in het exploiteren van mensen uit koloniale gebieden”, zegt Ben Chihka. „Wat ging eraan vooraf waardoor we dit ‘normaal’ vonden? Het doet denken aan hoe antisemitisme gepropagandeerd werd in het interbellum. Human Zoo's werden beschouwd als commercieel businessmodel voor kolonialisme, een manier om het te verantwoorden.”

De overheid speelde daarin een bedenkelijke rol, stelt hij. „Die faciliteerde en organiseerde de tentoonstellingen waarin Surinamers en Indonesiërs als bezienswaardigheid werden weggezet en er afstand tussen het goede en kwade werd gecreëerd. Witte mensen waren beschaafd, de ‘anderen’ wild, achterlijk, wulps en vrijpostig.”

Zelfs de wetenschap droeg een steentje bij, constateert Ben Chihka. „De theorie van Darwin dat de mens afstamt van de aap werd graag aangehaald want die ‘anderen’ zouden zomaar de *missing link* kunnen zijn tussen mens en aap. Human Zoo's leken echt, maar waren geregisseerd. Ook dus met het excuus dat ze onderdeel van wetenschappelijk onderzoek vormden.”

Het tonen van mensen als objecten, als beesten, is de kern van slavernij

-Kathleen Ferrier

„Het tonen van mensen als objecten, als beesten, is de kern van slavernij, van ongelijkheid”, zegt Waarheidscommissie-voorzitter Kathleen Ferrier. „Alles waar we nu mee worstelen, is er een direct gevolg van. Willen we de gevolgen van het slavernijverleden oplossen, dan is de Waarheidscommissie dé plek waar alle perspectieven uit dat verleden gehoord worden.”

Wat het met tentoongestelden destijds deed en met hun afstammelingen vandaag bleef in Nederland onderbelicht. Chokri Ben Chihka plaatst de gebeurtenissen daarom in de huidige tijd, waarin *framing* en de rol van media feitelijk gelijkaardig zijn. „Het is een zelfde soort mechanisme, ook nu zijn we ons er vaak niet van bewust hoe onze mening over anderen wordt gevormd.”

Zoektocht naar de waarheid

Wat mogen bezoekers aan *De Waarheidscommissie* verwachten? Het belooft een drieluik, waarin het eerste deel over het koloniale verleden gaat en het tweede inzoomt op de erfenis die dat opleverde. „En dan volgt *De Waarheidscommissie*. Geen rechtbank, want het gaat hier niet over schuld of boete maar om de zoektocht naar de waarheid, totstandkoming van dialoog en uiteindelijk verwerking van de Human Zoo's.”

In beeld, geluid, beweging en muziek worden echte verhalen over echte mensen verteld. „Iedereen krijgt er van langs, dit levert een ervaring op die aanzet tot denken, herkennen, meevoelen. Wat ik hoop, is dat publiek dankzij deze voorstelling structuren gaat herkennen. Dat verhalen van *framing* en propaganda over mensen die gebruikt werden er toe zullen leiden dat dit nooit meer kan gebeuren.”

'De Waarheidscommissie', donderdag 26 tot en met zondag 29 oktober in het provinciehuis in Arnhem. Meer informatie: musisenstadstheaterarnhem.nl.

Excuses van Ahmed Marcouch

Aan 'De Waarheidscommissie Nederland' werken naast theatermakers ook wetenschappers, kunstenaars, activisten, jongeren onder leiding van DE GASTEN, lokale stemmen en maatschappelijke organisaties mee. Doel is een bijdrage aan de dialoog over, en verwerking van dit historisch gegeven uit de Nederlandse koloniale geschiedenis te leveren.

De Arnhemse burgemeester Ahmed Marcouch heeft als eerste in Nederland namens de gemeente zijn excuses aangeboden voor deze zwarte bladzijde uit de koloniale geschiedenis.

▲ Scène uit 'De waarheidscommissie Nederland' van het Vlaamse theatergezelschap Action Zoo Humain. © Kurt van der Elst

Colofon

Uitgever

Action Zoo Humain

Eindredactie

Sietske de Vries

Redactioneel advies

Parveen Kanhai, Chokri Ben Chikha, Dorothy Blokland, Esmeralda Schütz

Vormgeving

Oya Latifa Ben Chikha

Scènefoto's

Kurt van Der Elst, Oya Latifa Ben Chikha

Met bijdragen van

Richard Kofi, Indy Bentall, Imani Heijmans, Nelgina Khensani Chauke van Leeuwen, Piet Emmer, Kathleen Ferrier, Chokri Ben Chikha, Else Gootjes

Theatertekst

Erik-Ward Geerlings, Sharona Maguette Diop

Contact

Action Zoo Humain

Nieuwpoort 31-35

9000 Gent

info@actionzoohumain.be

www.actionzoohumain.be

www.dewaarheidscommissie.nl

Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, geluidsband, elektronisch of op welke wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Copyright © 2024 Action Zoo Humain

PARTNERS

MET STEUN VAN

Vlaanderen
verbeelding werkt

De Waarheidscommissie Nederland

Naar voorbeeld van de 'Waarheids- en Verzoeningscommissie' uit Zuid-Afrika richtte Vlaams theatergezelschap Action Zoo Humain najaar 2023 de eerste Waarheidscommissie ooit in Nederland op. Met voormalig politica Kathleen Ferrier, en Mpho Tutu van Furth, dochter van recent overleden Zuid-Afrikaanse aartsbisschop Desmond Tutu als voorzitters vroeg de voorstelling aandacht voor de koloniale erfenis van de human zoo. Ook Nederland stelde tot diep in de 20ste eeuw duizenden mannen, vrouwen en kinderen als 'exotisch', 'wild' en 'primitief' tentoon in zogenaamde 'mensentuinen'.

Dit artistiek onderzoeksrapport beschrijft hoe het project tot stand is gekomen, doet aanbevelingen en roept de Nederlandse politiek op om hier actief mee aan de slag te gaan.

Publieksreacties voorstellingen

"Ik zit in de Eerste Kamer en ik dacht: ik wil heel graag horen wat hieruit naar voren komt (...). Het geeft heel veel stof tot nadenken. Waar ik van geschrokken ben, is mijn eigen reactie, omdat een van de perspectieven waarvan ik altijd dacht daar heb ik helemaal niks mee, mij toch ook wel aansprak."

– Boris Dittrich, Lid D66-Eerste Kamerfractie

"Ik vond het freaking verwarrend. Het gaat gewoon om het dehumaniseren van volkeren en nog steeds kon ik er om lachen. Ik ben helemaal blown away. Ik geef het stuk een 10."

– Denzel von Deira, Presentator Cultuurjagers KULT, Omroep Zwart

ACTION ZOO HUMAN
TION NO MAIN

www.actionzoohumain.be